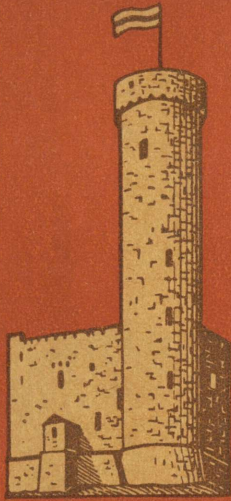

A-11047

J. A D A M S O N

JUTUSTISI
KODUMAA AJALOOST

ALGKOOLI IV
ÕPPEAASTA

K. / Ü. „LOODUS“, TARTU

160464

A-11047₁₁

J. Adamson

Jutustisi kodumaa ajalooost

Algkooli IV õppeaasta

VIII trükk

25128

Haridusministeeriumi poolt koolidele
tarvitamiseks lubatud

K. / Ü. „L O O D U S“, T A R T U 1 9 3 7

2

160464
A-11047

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

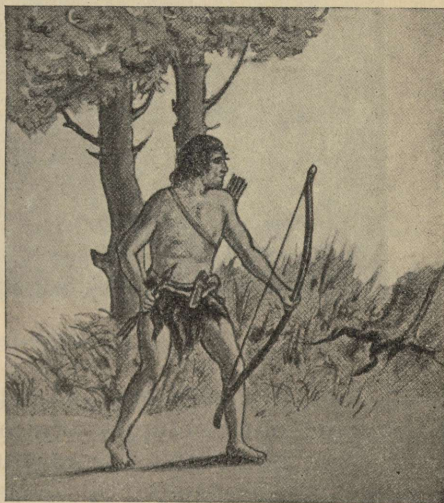
O./Ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1937.

I. Sissejuhatus.

1. Kiviaeg.

1. Koopaelanikkude juures.

Jahil. Hakkas koitma. Tõusva päikese kiired kuldasiid vaevalt puude latvu. Tihe udu kattis alles valge loorina orgu. Selgesti paistsid suured kuused ja tugevad tammed, kuna valged kased ainult virvendasiid läbi udu. Jõgi, mille kaldaid võis vaevalt näha, voolas hõbelinikuna läbi soode ja heinamaade ning kadus kuhugi kaugusse. Varsti tõusis tuul. See hajutas udu, ja kuldsed päikese-kiired hakkasiid soojendamada suurt sood. Rõõv-linnud lendasiid siin-seal ja otsisiid saaki. Sookured jalutasiid pikkade sammudega läbi soo ja otsisiid kalu, konni ja usse. Kiivitajad lendlesiid kärarikkalt ja otsisiid samuti toitu. Suur metspartide parv laskus kuskil kaugel vette. Metsatihnikust ilmusiid aeg-ajalt loomad. Kiiresti, kuid siiski ettevaatlikult samumus hiiglapõder, kelle pead ehtisiid okslikud labidakujulised sarved. Suured karvased metshärjad ja hobused, põhjapõdrad, kitsed ja teisiid mäletsejad tulid metsaservale, et siin leida endile suupärast toitu. Ürgmetsa pimedusest ilmusiid ka hunt ja võimas karu oma pojaga. Valitses täieline vaikus, ainult metsloomad liikusidiid siin-seal.

Jahile minnes.

Enam elu ja tegevust oli kaugemal, mäejalal, koopa-
 elanikkude juures. Koopa ees suvise sooja päikese paistel
 jooksid ja mängisid pruunikspõlenud heledajuukselised lap-
 sed. Koopasuudmes istusid emad, niisama kui nende
 lapsedki. Tihedad ja heledad juuksed ulatusid emadel sää-
 rteni. Nende jalad ja käsivarred olid paljad, ainult keha oli

Jahil.

kaetud loomanahkadega. Nad istusid vaikselt ning mureli-
 kult, oodates oma mehi, kes olid olnud juba nädal aega jahil.

„Kas on nad metsa ära eksinud või pole neil jahiõnne,“
 nii mõttes neist igaüks. Siiski uskusid nad jahiliste jõusse
 ja osavusse.

„Ei tea, kas nad seekord toovad kaasa värsket ja maits-
 vat karuliha,“ lausus üks emadest.

„See oleks küll mõnus, sest siis ei tarvitseks meil lastega
 otsida taimejuuri, marju ja puuvilja ega püüda konni, sisa-
 likke ja rotte,“ vastas teine.

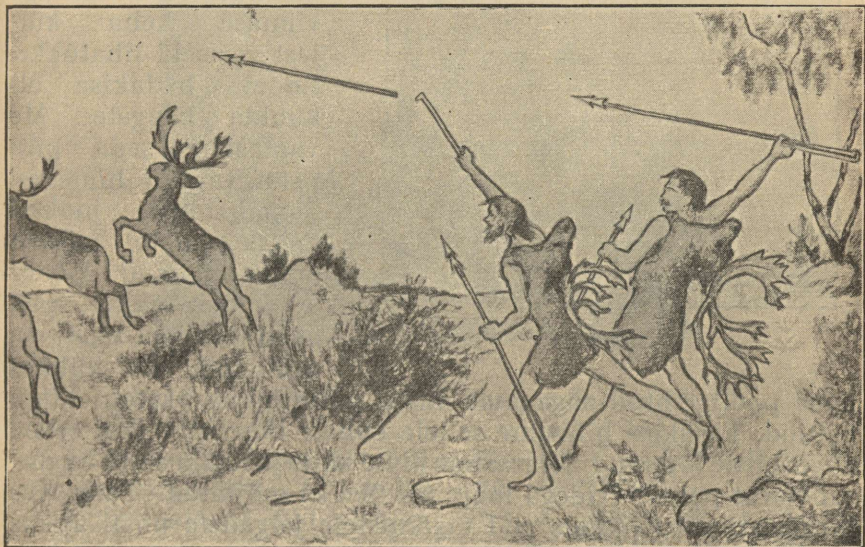
Samal ajal kandsid lapsed koopa lähedusest kuivi oksa
 ja viskasid tulle. Kavatseti hakata eelmisest jahikäigust järele
 jäänud ja pooleldi halvaks läinud põdraliha küpsetama.

„Kuulake, kuulake! Isa tuleb, ta puhus vilet,“ tähendas Linno, vanim ja suurim lastest.

„Ei ole isa,“ vastas teine.

„On! ma olen ise seda vilet mõnikord puhunud.“

Juba oli kuulda jahiliste häält. Lapsed jooksid üksteise võidu kitsast teerada mööda tulijaile vastu ja nägid esimesena vanemat, Linno isa, kellele järgisid teised jahilised. Nad kandsid rikkalikku saaki. Suuremad poisid olid kohe valmis neid avitama. Ühed haarasid endi kätte kalakorvid, teised

Põdrajahil viskeodadega.

metslinnud. Linno kandis suurt metshane. Jahilised vaatlesid rõõmuga noorte agarat askeldust, kandes pikka teibasse aetud põdralihatükke. Suur oli nüüd noorte ja vanade rõõm, sest jahilised tulid kõik tervelt tagasi ja pealegi rikkaliku saagiga. Eriti rõõmsad olid emad: nüüd ei tarvitse nad enam üksinda poolpimedas koopas istuda ja nälga kannatada.

Nii oli jälle rõõm ja rahu majas. Mehed riputasid oma vibud koopa seintele, panid odad nurka püsti. Poisid viskasid kuivi puid ning oksid lõtkesse ja tuli hakkas loitvalt põlema. Naised hakkasid liha ja kalu küpsetama. Kõik ootasid suure igatsusega küpsevat rooga, eriti aga kodusolijad, kes kaua polnud maitsvat liha saanud. Sööma asudes võeti lihakamakas kätte ja rebiti selle küljest hammastega tükk tüki järele

ära. Sealjuures jutustas vanem jahilugusid. — Esimesel päeval, — jutustas ta, — sadas vihma, mis kaotab loomade jäljed ja lõhna samblalt ning uhab puukoorelt loomade villa. See pärast pidime kaua otsima ja aega raiskama. Kolmanda päeva varahommikul nägime metsast aeg-ajalt ilmuvaid loomi. Mis see on? Loomad jäavad hirmunult seisma, tõstavad pead püsti ja kuulatavad. Kohe kaovad nad metsa tagasi. Metsa ääres võsastikus murdis suur tugev karu üht

Kalapüügil.

nõrgemat metslooma, kiskudes hammastega viimase keha küljest veriseid lihatükke. Looma hädakisa oli kuulda kaugele. Me vaatasime seda pilti pealt vaevalt hingates. Samal ajal jooksis metsa poole teistest maha jäänud põder ja kadus äkki. Näis nagu oleks maa ta neelanud. Ta kukkus

meie poolt tehtud sügavasse auku, mille olime okstega kinni katnud. Tasakesi hiilisime sellele kohale lähemale. Kui olime augu äärde jõudnud, haarasime kivid kätte ja hakkasime augus-rabelevat põtra kividega loopima. See ei mõjunud. Ta karjus hirmsasti ning püüdis end tagumistele jalgadele püsti ajada, et välja pääseda. Seejuures riivas ta sarvedega üht meie seltsilist, kes oleks peaaegu samasse auku langenud. Me saime vihaseks. Ühed haarasid kätte kivid, teised sihtisid vibudest, kolmandad püüdsid looma tabada odadega. Põder sai palju raskeid haavu. Üks nooltest sattus silma, teine tungis kaela. Haavadest voolava vere tõttu loom nõrknes ja varises kokku. Pika, jämeda otsaga nuia hoobid lõpetasid uhke põdra elu.

Kõik kuulasid jahilugu suure huviga, eriti aga poisid, kelle silmad särasid ja põsed õhetasid. Nad ootasid suure igatsusega aega, mil lubatakse neilgi osa võtta jahist.

Kui lõppes söömaaeg, mindi koopa sisesusse. Liiguti väsinult, mõeldes loomanahkadele, millel võis puhata mureta, sest paariks päevaks oldi toidu poolest kindlustatud. Kõik uinusid, ainult tulevaht jäi valvele.

Järgmisel hommikul algas juba vara elav tegevus koopas. Mehed parandasid oma jahiriistu, naised olid nobedasti ame-

tis majapidamisega. Kui jahivarustis sai korda, tähendas pealik, et homme, kui päike hakkab soo tagant paistma, minnakse karujahile, sest talveks on vaja lihatagavara koguda.

Õeldud, tehtud. Hämarus kattis veel maad, kui järgmisel hommikul mehed tõusid. Lapsed ja naised magasid alles. Mehed panid nahkriided selga, karusnahast pastlad jalga ja võõ võõle, mille vahele suruti kivikirves. Igaüks võttis veel vibu ja oda, mis olid jahil hädatarvilised. Noor Linno oli pea tõstnud ja vaatas suure huviga isa ja teiste tegevust.

Põdrajahil.

„Tõuse üles, Linno,“ tähendas pealik. „Täna pead ka sina kaasa tulema. Too ruttu oma jahiriistad.“

Linno silmad löid särama. Tuulekiirusega oli ta valmis.

Nad sammusid mööda vana tuntud teerada metsa poole. Kuu käisid nad, üks ees, teised taga, tihedas metsas. Oli juba õhtuhämarik ja kuu paistis, kui mehed lähenesid metsaservale. Mõned neist tähendasid, et on tunda karu haisu. Mis teha?

„Peidame endid, karud liiguvad arvatavasti üsna lähedal,“ ütles pealik.

Tasa lamasid mehed, kuulates teravalt iga sahinat ja krõbinat.

„Seal nad on,“ tähendas üks meestest ja näitas käega kuupaistest valgustatud kohale. Seal liikus tugev noor karu ning otse jahiliste suunas. Aeg oli kallis. Mehed tõusid kiiresti püsti ja sammusid ettevaatlikult, kuid siiski julgelt, vasakule poole, et paremini tabada karusid. Pealiku märguandmisel seadsid endid kõik valmis, nende hulgas ka noor Linno. Kõik sihtisid karule pähe. Nii mõnigi nool lendas

karust mööda. Osava linnupüüdja ja sihtija Linno nool sat-
 tus karule otse silma. Karu tõusis suures valus püsti ja kat-
 sus esimeste käppadega noolt silmast välja kiskuda. Nüüd
 tormasid mehed poolpimedada karu kallale. Odapistete ja nuia-
 löökide all vajus võimas loom kokku. Meeste rõõm oleks
 olnud suur, kui mitte üks meestest, kellele karu andis
 hoobi oma tugeva käpaga, poleks surma saanud.

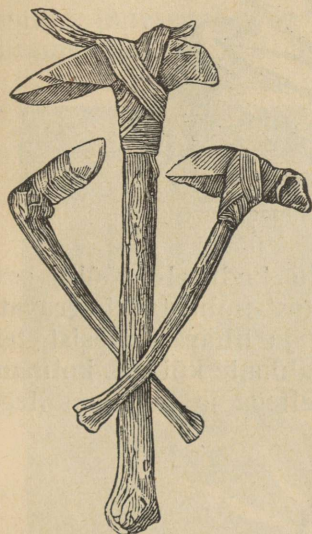

Liha küpsetamas.

Kodune töö ja tegevus. Nüüd algas teekond tagasi. Ühed
 kandsid karu, teised langenud seltsilist. Mõne aja pärast
 jõudis jahi- ning leinarong koopa juurde. Suur oli koduste
 kurbus langenu üle. Eriti kurb oli ta naine, kes suure hää-
 lega nuttis ja kaebas. Varsti tegi vanem korralduse surnu
 matmiseks. Üks meestest kaevas terava teiba abil metsa ser-
 vale kõrgemale kohale pikliku augu. Sinna paigutati surnu.
 Surnule pandi kaasa loomahambaist valmistatud kett, mida
 ta eluajal oli kaelas kandnud, ning sõja- ja tarberiistu. Selle
 järel aeti haud kinni ja visati kive peale, et kiskjad loomad
 ei pääseks laiba juurde.

Jahimehed olid pikast jahiteekonnast väsinud ja nälja-
 sed. Näljased olid ka naised ja lapsed. Seepärast hakati
 nobedasti einet valmistama. Koopasuudme juures asetsevail
 laiadel kivil olid löikasinud mehed kivinugadega suured liha-
 kamakad väiksemaiks tükeks. Kondid löödi kivil katki ja

võeti maitsev üdi välja. Kaks tugevat harulist keppi löödi maa sisse, teine teisele poole tuleaset. Teiba otsa aetud liha asetati tuleaseme kohale. Teivast keerati vahete-vahel tule

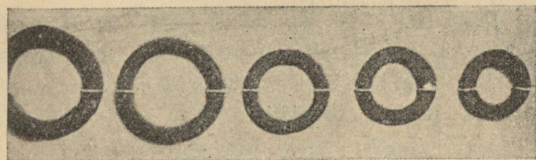

Kiviaja kirveid.

Puuraiumine kivikirvega.

kohal, et liha küpseks ühtlaselt. Näljaste silmadega istusid koopaelanikud ümber tule ja ootasid igatsusega maitstva roa valmimist. Viimaks lõppes kannatus. Haarati suured pooltoored lihatükid kätte ja rebiti neist nagu üksteise võidu

Kiviaja ehteasju; rõngad ja hammashedmed Saaremaalt. All luust terariist.

tugevate ja teravate hammastega suutäis suutäie järel, et kustutada isu kiiresti. Sageli oli kuulda ainult matsutamist, sest söödi ahnesti. Eine lõpul lakuti sõrmedki rasvast puh-taks: nii maitsev oli see küpsetatud roog. Meieaegseist sööma-

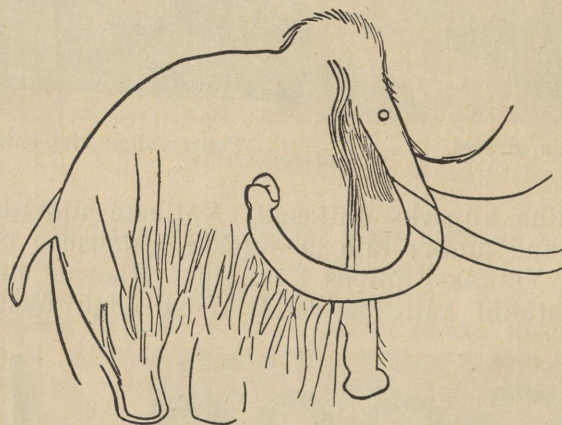
kombeist polnud koopaelanikel aimugi. Kondid visati eemale; neist kujunes aja jooksul mehekõrgune jätistehunnik.

Peale söömist viideti veel aega, ning soojendati päikese-
paistel selga. Lapsed jooksslesid mängides ja käratsedes
koopa ümber, kuni kästi neid lähedasse metsa marjule minna.

Loomanahku ümber töötamas.

Täiskasvanud asusid oma igapäevsele kodusele tööle, sest õhtuni oli veel pisut aega. Ühed naistest puhastasid teravate kivitoolidega loomade nahku rasvast ja liharaasukesist, teised lõikasid rihmu suuremate loomanahkade küljest, kolmandad õmblesid kuivanud nahad luunõeltega ja loomasooltega

Mammut. Kiviaja joonistus.

kokku kehakatteiks. Tütarlapsed aga valmistasid endile ehte-
asju: nad lükkisid konnakarpe ja läbipuuritud loomahambaid
naha-riiba otsa ja riputasid sellised keed endile kaela. Mehed
valmistasid kivist sõja- ja tööriistu: nooli, odasid, kivi-
nuge ja -kirveid, siis luust naaskleid, nõelu, ahingeid jne. Teis-
test eemal õõnestas üks meestest suurt puutüve, põletades
seda seestpoolt tulega ja tahudes kivi-
kirvega. Ta valmistas

endale lootsikut, et kergem oleks ligi pääseda rohkearvulisile vee- ja soolindudele.

Õhtu lähenes ja inimesed väsisid. Nii mehed kui naised ühes lastega asusid koopasse puhkama. Keset koobast põles tuli ja valgustas ruumi. Loomanahad olid asetatud seinte äärde samblale, et pehmem oleks magada. Samblaga täis topitud jänesenahad asendasid peapatju. Inimesed liikusid niisama vaikselt kui nende kohutavad varjud koopa sein-

Tulevaht metslooma sooltest vibukeelt valmistamas.

tel. Igaüks läks oma kohale. Harva võis kuulda kõnelust, sest kõik olid väga väsinud. Vanem sammus koopa avarasse tagumisse ossa, mis oli tema magamisruumiks ja ka varakambriks. Siin leidus rikkalik tagavara puuvilja, liha, mett jne. Seinü kaunistasid joonistised ja maalid. Need olid küll lihtsad, kuid siiski ilusad.

Üks inimene jäi siiski üles. See oli tulevaht. Ta viskas aeg-ajalt puid ja oksid tulle, mis paistis kaugele ja peletas eemale metsloomi. Sageli kuulis ta lähedal olevas metsas krabinat ja okste murdumist, kuulis ka mitmesuguste metsloomade hääli, mis kostsid läbi selge ja tähtederikka öö. Aeg-ajalt paistsid pimedusest näljaste huntide põlevad silmad. See ei kohutanud tulevahti. Ta istus rahulikult, viskas oksid tulle ja valmistas sooltest vibukeelt.

Okste ja puude tagavara oli juba lõppemas, kui päike hakkas tõusma hommiku poolt.

Algas jälle uus päev.

Kuidas õppis inimene tuld kasutama. Väga kaua elasid vanasti inimesed tuleta. Raske oli nende elu. Pikapeale õppisid nad siiski tuld kasutama.

Kuidas muretseti tuld kunstlikult.

Oli ilus päikesepaisteline suvehommik. Lapsed mängisid koopa läheduses rohelisel mäekallakul. Neil oli kaasas väike karupoeg, kelle jahilised kord olid kinni püüdnud ja koju toonud lastele seltsiliseks ning kes viimaks oli taitsaks muutunud. Lõbus ning muretu mäng karupojaga ei kestnud kaua. Lääne poolt kerkisid tumedad pilved taevaservale. Oli kuulda müristamist. Varsti kattus taevaski enam ja enam mustade pilvedega. Müristas ning lõi värku. Lapsi valdas hirm ja nad jooksisid koju koopasse.

„Näe, näe! Punane loom sööb metsa!“ kisendas tagasi vaadates üks poistest.

Ja tõesti! Väik löi suure poolkuivanud männi põlema. Siit levis tuli teisile puule ja varsti oli kogu mets tuleleekides. Alul tekitas tulemeri inimesis kahuhirmu, sest tuli lähenes ikka enam ja enam koopale. Loomad põgenesid üksteise võidu. Nii mõnigi neist langes tule ohvriks. Koopaelanikel polnud siiski midagi karta, sest org ja oja lahutasid nende kodu põlevast metsast. Mõne aja pärast kustus tulikahju. Järele jäid hõõguvad tukid, kännud ning tuline tuhk. Nii noored kui vanad läksid üle oja õnnetuskohale. Nad tundsid sooja, mida nad vajasisid nii tihti, eriti jahedail õil.

Poisid, kes alati tahavad kõike näha ja katsuda, hakkasid hõõgivate tukkide hulgas sorima. Mõned neist haarasid tukid kätte ja hakkasid nendega urgitsema, nagu ei tea mida otsides. Ootamatult leidsid nad põlenud metsarusude alt ja ka tuhande küpsenud puuvilja. Ja vaata! See maitstes paremini kui toores puuvili. Hästi maitstes ka tules hukkunud loomade liha, mille lõhn tungis neile juba eemalt meeldivalt ninna.

„Küll oleks hea, kui meil oleks alati niisugust liha,“ tähendas üks koopaelanik. Nüüd asusid tegevusse ka teised. Ei andnud suuremaid tagajärgi vaevaline otsimine hõõguvate tukkide keskel, kusjuures mõned oma jalad ära kõrvetasid. Öhtu lähenes ja koopaelanikud pöördusid tagasi koju. Üks poistest haaras hõõguva puuoksa ja jooksis sellega teiste ees. Kui ta keerutas oksa õhus oma pea kohal, hakkas oks heledasti leegitsema. Poiss oleks peaaegu oma juuksed kõrvetanud.

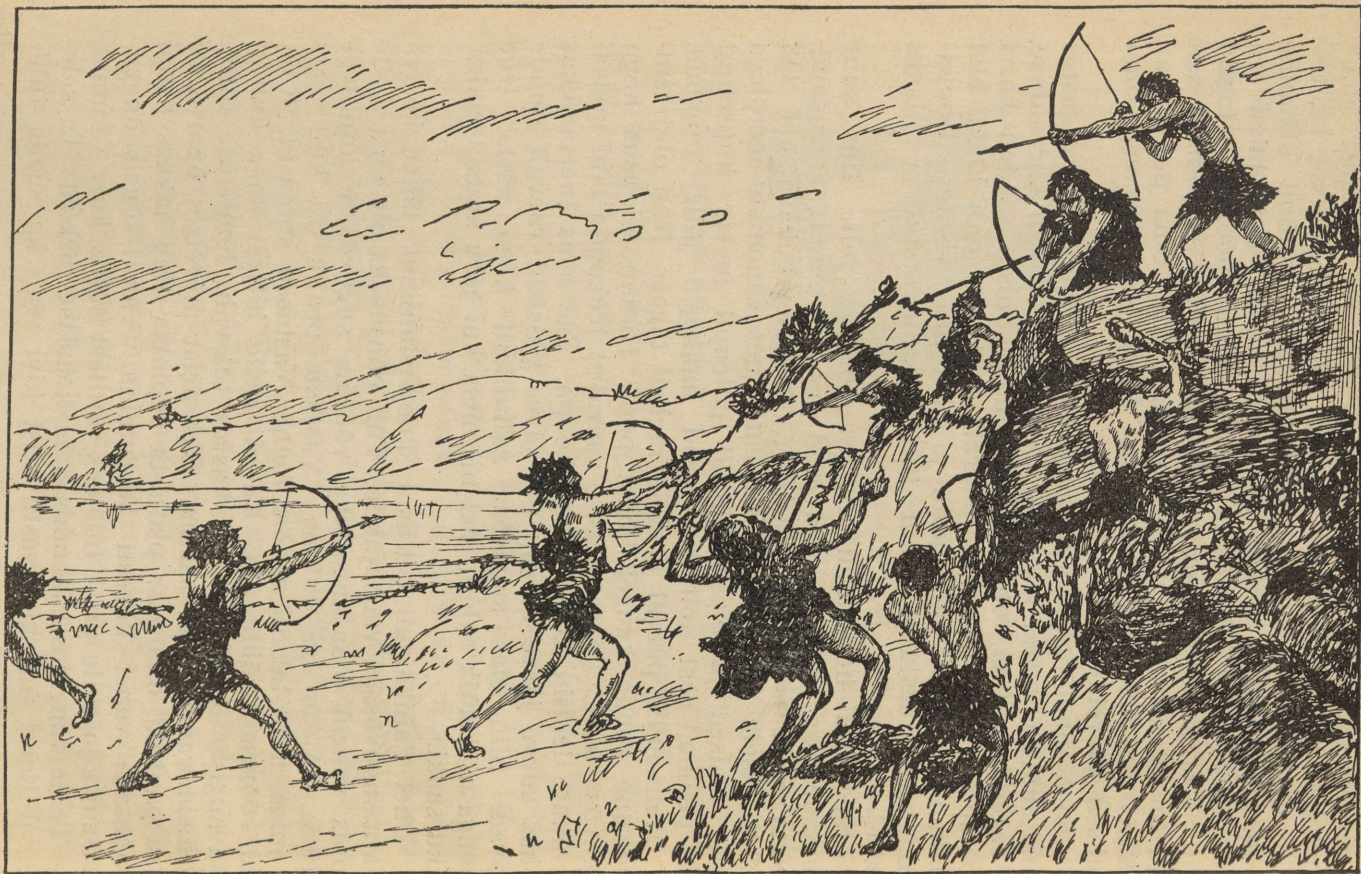
Sel kombel juhuslikult kaasatoodud põlev oks valgustas nüüd suurt pimedat koobast. Leidlik pealik tegi korralduse, et saadud tuld ei tohi lasta kustuda. Poisid saadeti kuivi oksi tooma. Tule juurde määrati vaht, kes pidi lõkke alal hoidma, aeg-ajalt kuivi puid ja oksi tulle visates. Koopaelanikkude imestus oli suur: tuli oli koju toodud ja taltsaks tehtud.

Järgmisel hommikul avanes kohutav pilt. Ilus suur loomaderikas mets oli hävinud ning loomad põgenenud. Pealik pidas meestega nõu ning tegi tulevikukavatsusi. Otustati otsida uus eluase. Ta asus ühes vanemate meestega teele. Naised ja lapsed läksid põlenud metsa küpsenud liha otsima, sest toidutagavarad hakkasid jälle lõppema.

Kolmandal päeval jõudsid mehed tagasi. Nad olid leidnud uue koopa kaugel lõuna pool. Hommikul asus kogu suguvõsa teele. Pärast pikka, vaevalist teekonda läbi metsatihnikute leidsid kolijad uue koopa. See asus metsarikkas kohas suure järve ääres. Üle järve paistsid vaevalt puude ladvad. Siin elas suguvõsa rahulikult kogu aasta. Uue koduga olid kõik rahul, sest nii mets kui järv andsid rikkalikku saaki.

Ühel jahikäigul sattusid koopaelanikud lähedalasuva võõra suguvõsaga vaenujalale. Tüli põhjuseks oli karu, kelle tappis vanem oma meestega võõrale suguvõsale kuuluvas metsas. Algas äge võitlus. Vastaste pealik oli küll osav ja julge, kuid tal oli vähem mehi. Vastased kaotasid. Kõik olid rõõmsad võidu üle. Ka oli neile hiljem kasu kahest sõjavangist. Kui kord tuli kustus tulevahi hooletuse tõttu, õpetasid vangid tuld saama. Üks neist muretses õnarusega kõva puutüki, õnarusse pistis ta kepiotsa ning hakkas keppi peopesade vahel kiiresti keerutama. Varsti tõusis õnarusest suits ja selle järel tuleleek, millest süttis kuiv sammal.

Teine vangidest täiendas oma kaaslase tarkust. Ta seletas, et lüües üht kivi vastu teist kivi võib ka saada tuld,

Võitlus.

mis süütab juurde pandud tohutüki. Kohe näitas ta oma tarkust ka tegelikult. Kõikide nägudel peegeldus imestus ja rõõm. Ka sõjavangid olid rõõmsad, et võisid oma isandaile head teha. Neist hakati isegi väga lugu pidama. Mõnede rahvaste juures vaadati tuletegi jaoks kui nõidadele või austati neid kui „tulepreestrid“. Saadud tulel oli suur tähtsus. See andis soojust ja valgustas ruume ning küpsetas maitsvat liha. Hea meelega istuti tule ümber, eriti külmal talveõhtuil, ning jutustati üksteisele julgeist võitlusist kardetavate metsloomadega ja vaenuliste naabersuguvõsadega.

Kuidas õppisid inimesed karja kasvatama. Inimeste kütielu oli vaevaline. Külma ja nälga said nad sageli tunda. Homne päev oli vähe kindlustatud. Küttides ja eluraskustega võideldes arenesid inimesed aegamööda ja õppisid paremini korraldama oma elu. Nad hakkasid taltsutama loomi. Inimeste tähelepanu olid juba ammu endile tõmmanud isegused hundisarnased metsloomad. Suvel leidsid need loomad endile metsas toitu, kuid talvel kannatasid nad alati nälga ning lähenesid inimeste elukohtadele. Siin võisid nad leida igasuguseid toidujätiseid. Kui neile koopast visati mõni kont, siis ei hakanud nad kartma, vaid jooksid ligemale ja asusid urisedes ahnelt saagi kallale. Nii kordus sageli. Need loomad olid koerad. Nähes, et nende vastu polnud keegi vaenuline, said nad aegapidi julgemaks. Hiljem hulkusid nad ka suvel koopa läheduses ja otsisid jäänustehunnikust endile suupärast. Kui mehed läksid jahile, siis jooksid koerad ees ja leidsid metsloomade asukoha üles. Nii olid nad küttijaile abiks. „Need loomad on meile kasulikud. Nad peavad meie söbruks saama!“ tähendas pealik.

Sellega olid päri ka teised, sest koerad mitte ei leidnud ainult loomade asukohti üles, vaid ajasid ka saagi küttijaile vastu. Nii said koerad aegamööda inimeste seltsilisiks ja söbruks. Küttijad tõid hiljem metsast kaasa muidki kinnipüütud noori metsloomi ja hakkasid neid kasvatama lastele mänguseltsilisiks.

Kord juhtus, et kütid tulid koju tühjade kätega. Lihtagavarad olid juba otsas. Naised ja lapsed olid küll marju ja taimejuuri korjanud, kuid sellest ei piisanud kõigile. Näljahädas jäi küttide tähelepanu peatuma karupojale, laste seltsilisele. Nad võtsid ta kinni, tapsid ta ja kustutasid nii oma nälga. Nii toimiti hiljemgi mõnikord kodus-olevate loomadega. Viimaks tulid mehed otsusele, et on vaja suure-

mal arvul loomi koju tuua ja neid üles kasvatada, et poleks karta nälga. Siit peale hakkasidki nad järjekindlalt noori loomi püüdma. Nad püüdsid lambaid, sigu, sarvloomi j. m. Loomadele määrati oma kindel asukoht ja ehitati ulualune või kindel aed ümber. Nende alaliseks vahiks oli koer, vanim koduloom ning inimese ustav kaaslane. Kui hiljem loomad sigisid ning õpiti loomi lüpsma ja piimast võid valmistama, siis muutus toitumine mitmekesisemaks. Nüüd polnud naistel ja lastel enam nälga tunda, kui mehed tulid jahilt mõnikord saagita koju.

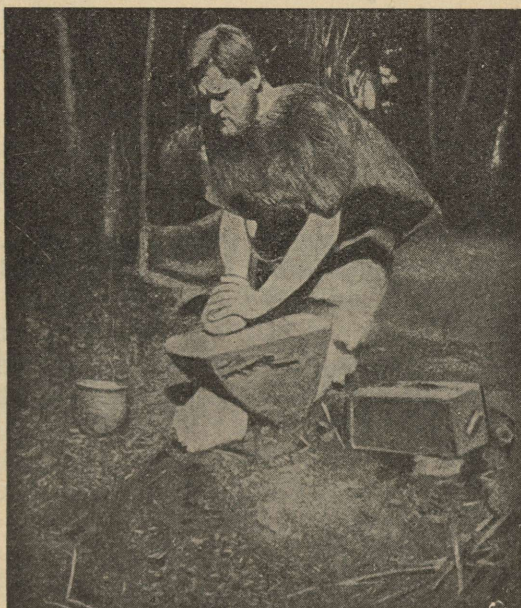
Loomad sigisid aja jooksul ja moodustasid suured karjad. Neile ei piisanud koopa läheduses olevail heinamail toitu. Koopaelanikud pidid karjaga mujale rändama ning kogu suveks välja jääma. Jahilkäimiseks jäi nüüd vähe aega, sest karja hoidmine ja kaitsemine nõudis palju hoolt ning vaeva. Kui aga loomade karjamaad hakkasid lõppema, rännati jälle edasi, kuni leiti paremad ning puutumatud heinamaad. Liiguti aegamööda. Ees läks kari. Sellele järgnes telkide ja hüttide ehitamiseks tarviline materjal. Mõlemal pool aeglaselt liikuvat rongi jooksid haukudes koerad. Juhatus mõni põline mets või läbipäästamatu soo ette, siis mindi kaldal kasvavad puud jõkke, tehti parv ja mindi ühes karjaga üle jõe.

Nii muutusid küttijad karjakasvatajaiks.

Kuidas õppisid inimesed põldu harima. Vanema poeg Ragi oli noor tähelepanelik ja ettevõtlik poiss. Kõik lähema ümbruskonna metsad, mäed ja orud olid talle hästi tuttavad. Ta tundis hästi oma kodukoha loomi ja taimi. Kord kauge-
gemast jahikäigust osa võttes märkas Ragi põõsaste vahel metsaserval kasvavaid pikki kõrsi, millel olid pikergused, jämedad pead. See oli oder. Ta hakkas kõrsi lähemalt vaatlema ja leidis päist palju väikesi teri. Ragi noppis hulga teri välja ja pistis suhu, et jõuda otsusele, kas nad on ka söödavad. Kui vanem jõudis samasse kohta, andis Ragi temalegi peotäie teri. Mõlemad jõudsid ühisele otsusele, et terad on söödavad. Vanem tegi pojale ülesandeks korjata uusi taimi nii palju, kui suudab, ja need koju kaasa võtta. Ragi, kes oli uurinud taimi lähemalt, leidis, et kõrred pole söödavad, ja noppis seepärast ainult päid. Teiste juurde jõudes küsis isa talt kurjasti: „Kus on uued taimed? Ma ei näe neid kuski.“

Kui Ragi asja ära seletas, oli isa temaga nõus ja kiitis poja asjalikku tegevust. Koju jõudes käskis pealik lastel ja naistel terad päist välja noppida, et terve pere võiks õhtul uut toitu maitsta. Uus roog oli kõigile meele järgi ja nad kiitsid Ragit, kes sugukonnale head teinud.

Järgmisel hommikul lubas vanem Ragil ja ta seltsilistel minna veel uusi taimi korjama, kuid saatis nendega ühes veel kaks vilunud sõjariistus kütti. Minki tuntud teed, kusjuures

Terade peenekshõõrumine käsikivil.

jutustati eilsest jahikäigust. Kohale jõudes asusid kõik agaralt tööle. Korjati üksteise võidu. Kui juba küllalt oli korjatud, pöörduti tagasi. Koju jõudes pani igaüks oma saagi tuleaseme lähedale maha. Algas terade noppimine. Eine ajal tegi Ragi poolkogemata uue leiutise. Ta oli odra-terist väga huvitatud ja sõi liha ning teri vaheldumisi. Kord juhtus, et ta lisandas lihasuutäiele ka teri. „Imelik,“ mõtles poiss, „lihal on nüüd hoopis teine maitse ja terad on ka maitsvamad.“ Naabrid, kes panid tähele ta tegevust, hakkasid naerma. „Katsuge ise, maitseb hästi,“ tähendas Ragi. Teised tegid tema eeskuju järgi ning olid ülliröömsad ta targa nõu üle. Siit peale söödi ikka liha ja teri koos.

Uusi taimi käidi vanast leikohast veelgi toomas. Neid kogunes üsna suur tagavara. Naised hakkasid aja jooksul odrateri oma lihtsais savipotikesis keetma. Seetõttu paisusid terad ja muutusid veelgi maitsvamaks. Nii sai oder üsna meeldivaks roaks. Neil kohtadel, kus naised teri noppisid, keetsid või käsikivil peeneks hõõrusid, hakkas kõikide imetuseks järgmisel aastal kasvama sama vil. Alul ei mõistnud keegi seda nähet seletada. Möödus palju aastaid, kuni leidlik Ragi, kes oli juba suureks meheks kasvanud, tuli mõttele, et kõrsvili kasvab mahakukkunud terist. Ta tegi kevadel kepiga maapinna kohedaks ja külvas terad maha. „Saab näha, kas vil hakkab kasvama,“ mõtles ta ise. Vili hakkas kasvama ja pealegi palju lopsakamalt kui enne. Nüüd oli kõigile selge, et kasulikke taimi võib ka ise kasvatada. Sellest areneski välja põlluharimine. Aegade jooksul panid inimesed tähele, et seal, kus maa torgiti üles sügavamalt, kasvas vil paremini ja andis palju enam teri. Seepärast võeti tarvitusele konksutaoline künniriist, millel pikk vars taga. Alul rakendasid inimesed iseendid selle lihtsa adra ette ning kündsid maa üles. Hiljem hakati ka looma jõudu tarvitama. Loomadega jõuti maad palju kiiremini künda. Nüüd polnud enam tarvis talve karta. Viljast valmistati kõrditaolist toitu, hiljem ka leiba. Et leiba küllaldaselt oleks, võeti kord-korralt ikka suuremad maa-alad põllu alla.

Nii sai küttijast aegamööda põlluharija, kes enam ei rännanud, vaid jäi paigale elama.

2. Vaiküla elanikkude juures.

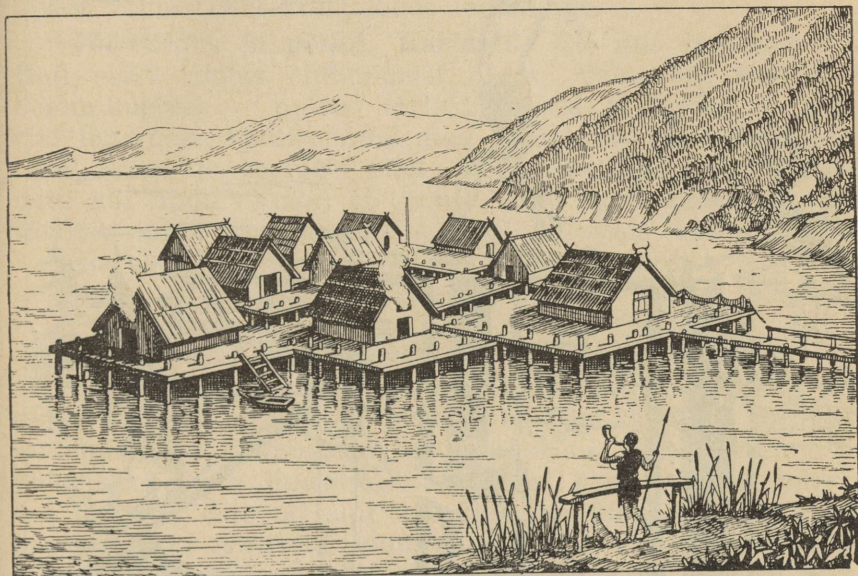
Vaiküla ehitamine. Inimesed hakkasid vähehaaval põldu harima ja karja kasvatama. Neid ei rahuldanud enam lihtne koobas, sest nüüd oli neil juba kindel majapidamine. Põlluharijana polnud aga enam võimalik tihti elukohta vahetada. Inimesed valisid endile nüüd kindla elukoha kas jõe või järve äärde, kuid metsa lähedusse. Jõest saadi hõlpsasti värsket vett ja kalu, metsast puid. Elati tugevais hästiehitatud püstkodades või vaiehitisis. Kojad tehti hakkipanatud lattidest, mis siis kaeti mätastega, puukoortega või loomanahkadega. Niisuguseid püstkodasid näeme veel meie ajalgi põhjamaarahvaste, näit. laplaste juures. Kojad olid maasse kaevatud, nii et põrandaks oli augu põhi. Hari-likult valiti koja jaoks liivane või kruusane maapind, sest niisugused kohad on kuivemad. Koja keskel asus leese,

kus talvel valmistati toitu. Suvel tehti seda arvatavasti väljas. Leease tehti kividest, mis olid kerise- või tänavakividest pisut suuremad. Nii oli kiviaja inimese koda üsna lihtne.

Palju huvitavamad olid järvedele ehitatud vaiehitised.

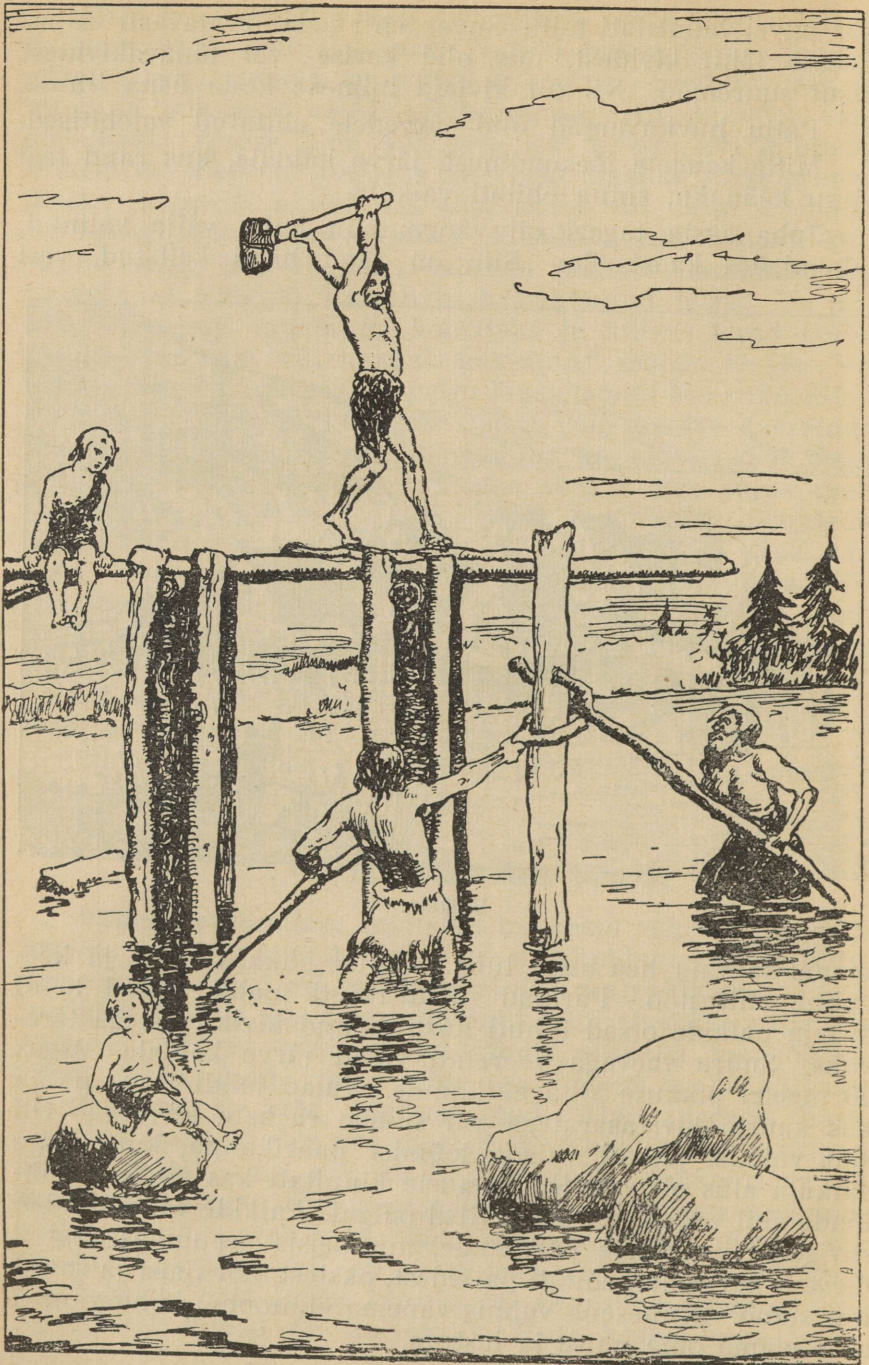
Mitte kaugele jõesuudmest, järve kaldale, kus rand tegi järsu käänaku, sinna ehitati vaiküla.

Juba aasta tagasi oli vanem siin koha välja valinud, tähendades kaaslasile: „Siin on rand hästi kaitstud, vesi

Vaiküla.

madal ja vaiu hea sisse lüüa.“ Nüüd hakkas räske ja kee-
ruline ehitustöö. Parajad puud raiuti maha, oksad lõõdi
ära ja palkide otsad tahuti hästilihvitud kivist kirvestega tera-
vaks. Suure vaevaga veeretati vaiad järve kaldale. Algas
20 meetri pikkuse silla ehitamine. Vaiad lõõdi järve põhja
kas suurte kivivasaratega või suurte raskete kividega. Oli
sild valmis, jätkati vaiade lõõmist paarikaupa, kuni kogu
vaiküla alus oli valmis. Vaiadele kinnitati kas vitste ja rih-
made abil või mõnel teisel viisil palgid. Palkide vahed täideti
saviga. Niisugusele põrandale, mis seisis veepinnast ligi 2
meetrit kõrgemal, ehitati palkidest, okstest, kõrkjaist ja savist
hurtsikud. Esimesena valmis vanema eluhoone, kuhu vanem
asus elama oma naise ja lastega.

„Vesi, mis tungis alatasa koopasse, sundis meid endisest elukohast lahkuma,“ tähendas vanem, „järv kaitseb meid kiskjate loomade ja vaenlaste röövkäikude eest.“ Mõne nädala jooksul valmisid ka teised hurtsikud. Nüüd asusid kõik perekonnad vaikülla. Väikesed eluhooned asetsesid üksteise läheduses ning nägid välja nagu meie aja tarud. Iga hurtsiku põranda keskele tehti leease. Leasemelt tõusev suits valgus välja ukseavausest. Ühendust rannaga peeti harilikult ülestõstetava silla kaudu, kuid rannal käidi ka parvega või puuüvest valmistatud künataolise lootsikuga.

Töö kodus ja põllul. Karjased. Oli ilus suvehommik. Hall suits voolas eluhooneist õhku. Valmistati harilikku hommikueinet — putru. Mehed, naised ja lapsed — kõik olid tegevuses, igaüks omal alal. Majakeste ees naised ketrasid lõnga ja kudusid riiet. Lõnga kedrati palju lihtsamini kui nüüd. Vokki ei tuntud, kuid tunti kedervart ehk värtnat, mida tarvitati meilgi veel ligi sada aastat tagasi. Ketraja arendas parema käega hoitud takutordist heiet, mis kinnitati värtna külge. Keerlema pandud värten keerutas heide lõngaks.

Lõnga tarvitati kõigepealt võrkude valmistamiseks, — olid ju vaiküla elanikud suurel määral kalurid. Võrku kududes õppisid naised aja jooksul ka riiet kuduma. Lihtsad kudumisteljed kaunistasid iga hüti seina. Need olid naiste uhkuseks. Kooti linast kui ka villast riiet, ja isegi värvilise kirjaga. Riie oli alul küll jäme ja kirju ega vastanud praeguse aja maitsele, kuid naised olid uhked oma tööle ja mehed tänulikud neile nende hoolsuse ja usinuse eest. Pidulikel puhkudel kanti küll veel loomanahku, kuid nende alt paistis siiski välja värviline või kirju särk. Iga naine püüdis näidata, kui hästi oskab ta kududa ning värvida.

Vihmase ilmaga parandasid naised ja suuremad tütarlapsed kalavõrke või valmistasid korve ja savipotte. Juba ammugi olid nad tähele pannud, et tuli teeb savi kõvaks. Mõned mehed ja naised, kes olid vilunud oma töös, valmistasid mitmesuguseid nõusid, kõrgeid ja madalaid, suuri ja väikesi.

Pottide ja kausside valmistamiseni jõudsid inimesed aegamööda ja pikema aja jooksul. Esimesed kunstlikult valmistatud nõud olid arvatavasti nii seest kui väljast saviga kaetud korvid. Need kuivatati kõvaks esmalt päikese, siis tule paistel. Et puuosad tulel ära põlesid, siis hakati nõusid valmistama ainult savist. Kõigepealt võeti suur tükk savi,

suruti sellesse hästi ümmargune kivi ja poti õõnsus oligi valmis. Selle järel võeti kivi välja ja anti potile lõplik kuju. Poti serv tehti pisut paksem ja tugevam. Ilutunde rahuldamiseks vajutati potikülgedele ilustisi kas kammitaolise või mõne muu riistaga.

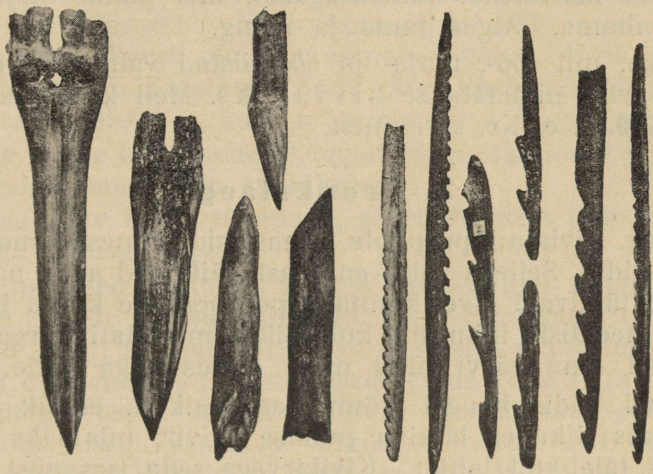
Potte valmistamas. Kõrval näha savirõngaid.

Lööke ja tagumist võis kuulda üle kogu vaiküla. Käsitöös vilunud mehed valmistasid tarbe- ja sõjariistu nii kivist kui ka luust: kivist kirveid, -saage, -nuge, oda- ja nooleotsi, vibusid, luuharpuune, põikteraga luust tuurasid, õngekonkse

Kiviaja leide Eestis: All talvad, ülal silmaga ehk auguga kirved.

jne. Ka poisid olid ametis: nad kinnitasid kivist noole- ja odaotsi varre külge. Vanem ise valmistas üht rasket uut moodi kivikirvest; see nõudis palju aega, vaeva ja kannatust. Ta lihvis kivikirvest sileda kiviga, kasutades seejuures abiks ka vett ja liiva. See oli igav töö. Veel igavam oli kirve kivvi augu puurimine. Seks võeti õdnes kont, mida keerutati vahet pidamata kohal, kuhu auku taheti teha, lisandades liiva ja vett. Pärast pika-ajalist puurimist jäi kivvi sügav ümmargune õnarus. Selle järel pöörati kivi

Luuriistu: Vasemal põikteraga luust tuura otsi jäälohkumiseks, paremal kalapüügiriistu (luuharpuune).

teisele küljele ja toimiti siin samuti, kuni tekkis auk, millesse kinnitati tugev kirvevars. Vanem näitas kõigile uut kirvest. Eriti vaimustatud olid sellest poisid. „Kui sile, läikiv ja vahe on see kirves,“ hüüdsid nad. Vanem oli oma tööga rahul. Ta lausus poistele: „Olge hoolsad ja õppige samuti ilusaid kirveid valmistama. Niisugune kirves on hea töö- ja sõjariist.“

Igal pool võis näha inimeste rahulikku tööd. Siin olid inimesed paremini kaitsitud igasuguse hädaohu eest. Küla ise oli palju mõnusam ja puhtam kui varemini. Toidujätiseid ei jäetud enam eluruumi või selle ette haisema, nagu see sündis koopas. Jätised visati järve, kus nad meelitasid palju kalu kokku kalastajate rõõmuks. Kalu püüti kas korvi, võrgu või õngega. Saak oli alati rikkalik, sest kalu oli järves palju ja püüdjad vähe.

Eemalt paistsid järve kaldal haljendavad põllulapikesed ja mets, mis ulatus peaaegu vaiküla sillani. Põllul kasvas oder, kaer ja hirss. Metsa servalt kostis lehmade, lammaste ja teiste koduloomade häälitsemine. Lambanahast rõivas-tises karjased — üks vanem, teised nooremad — laulsid ja puhusid pasunaid, nii et mets kajas. Küla nooremad poisid karusnahkades ja sasis peadega nagu väikesed karupojad valgusid ka üle silla karjaste juurde. Neile järgisid tütarlapsed. Peagi olid terve küla noored metsa serval. Poisid mängisid haavalehel tantsulugusid, mis panid kirju lastekogu kihama. Algas tants ja mäng.

Aega, mil töö-, maja- ja sõjariistad valmistati peaaesjalikult kivist, nimetatakse kiviajaks. Meil kestis ta umbes kuni 1700. a. e. Kr. sündimist.

2. Pronksiaeg.

Vask. Kiviaja lõpu poole armastasid inimesed endid juba väga ehtida. Selleks valiti enamasti läikivaid asju, näit. värvilisi ja läikivaid kive, konnakarpe, loomade kihvu jne. Iseäranis meeldisid inimesile kullatükid, mis alati kiirgasid ega muutnud oma värvi ning mida leidis väga vähe.

Kord leidis kaugel Lõunamaal vaiküla elanik mägede kuristikus liikudes läikiva punase „kivi“, mis läks teistest kividest täielikult lahku. Kivikirvega seda isesugust punast kivi tagudes ei läinud see katki, vaid venis kord-korralt ikka laiemaks. „Imelik kivi,“ mõtles leidja. Ta võttis selle koju kaasa, et näidata seda ka teistele. Tule ümber istudes vaatlesid leidja kaaslased uut kivi suure huviga. Viimaks viskas omanik kivi tulle, sest ta teadis juba, et tuli muudab asjade välimust. Varsti aga selgus, et kivi muutub tules veel pehmemaks ja et tagudes saab seda veel enam venitada. Pealegi saab uue kivi servi üsna õhukeseks ja vahedaks taguda. „Sellest võib ju nuge valmistada,“ tähendas leidlik kiviomanik oma kaaslasile. Selle mõttega olid kõik päri peale ühe, kes seletas, et punane „kivi“ olevat nugade jaoks liiga pehme. Siiski läks leidja ühes teiste külakaaslastega tagasi mägedesse punast „kivi“ otsima. Pärast pikka ja vaevalist otsimist leiti uut kivi külluses. See oli vask. Nii said vaiküla elanikud karjakasvatajaist ja põlluharijaist ka mäekaevajaiks. Vasest sai siiski ainult mitmesuguseid ehteasju valmistada — sõlgi, kaela- ja käevõrusid. Tööriistade tegemiseks osutus vask liiga pehmemaks.

Kaupmehed tulevad. Pronks. Ühel ilusal suvehommikul kuulsid vaiküla elanikud valju sarvetuututamist. Külavanem kutsus kõik elanikud oma onni juurde ja asus ise pidulikus rõivastises nende keskele. Ta teatas, et kaupmehed on tulnud kaupu vahetama. Needsamad kaupmehed, kes juba enne kord olid käinud vaikülas. „Võõraid ei tohi siiski iga kord uskuda,“ lisandas külavanem. „Kari tuleb külla ajada ja sild üles tõmmata. Kui võõrad küla juurde jõuavad, võtke neilt sõjariistad ja juhtige nad üle silla minu juurde. Nad peavad vanduma, et nad meie vastu halba ei kavatse ja täiesti ausad olla tahavad.“ Kõik koosolijad olid vanema arvamusega päri. Varsti olidki kaupmehed kohal. Kõik tehti nii, nagu vanem oli käskinud. Selle järel küsis ta võõralt:

„Kes te olete ja kust te tulete?“

„Me oleme kaupmehed kaugelt Hommikumaalt ja läheme lääne poole merivaigu rannikule.“

„Kas võite meile tõendada, et tulete meie juurde ausate mõtetega?“ küsis vanem edasi.

Kaupmehed vastasid, et neil pole mingit kurja nõu ja tahavad ausalt kaupu vahetada. See rahaldas vanemat ja võõraile lubati kaubad välja panna selleks määratud kohale. Üks asi oli kenam kui teine. Seal leidis klaasist ja merivaigust pärle, ilusaid värvilisi riideid ja mitmesuguseid muid asju. Imestusega vaatlesid vaiküla elanikud, eriti aga küla sepp, vahedaid kirveid ja nuge, mõõku ja muid terariistu. Need olid tehtud vasetaolisest, kuid neile täiesti tundmatust aimest. Imestusel polnud piiri, kui üks kaupmeestest võttis kirve ja raius üsna jämeda puu kiiresti katki.

„Millest see kirves on?“ küsis küla sepp.

Kaupmehed vastasid: „Pronksist. Pronks on metall, aga seda ei leidu mitte valmil kujul mägedes, vaid seda tuleb kunstlikult valmistada.“

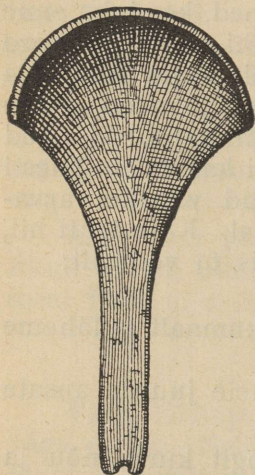
See vastus tegi sepa üsna rahutuks. Ta kutsus lähemalseisva kaupmehe enda poole, et näidata talle oma väärtuslike kude ja ilusate nahkade tagavara. Kaupmees mõistis, mis sepp soovis.

„Kõik need nahad saad endale, kui õpetad mind pronksi valmistama,“ lausus sepp. Võõras ei viivitanud kaua. Ta läks tagasi, võttis kotist suure valge, tuhmilt läikiva kamba ja andis selle sepale, lausudes:

„Kui tahad head ja kõva metalli saada, et vahedaid ning ilusaid kirveid, nuge ja mõõku valmistada, siis sulata seda

halli metalli vasele juurde. Seda halli metalli nimetame meie tinaks.“

See õpetus ei rahuldanud seppa täielikult, sest tina leiukohad olid temale tundmatud.

Pronksiaja odaots ja kirves.

Sepa küsimusele seletas võõras üsna lahkesti, et tina leitakse kaugel lääne pool ühelt saarelt, mis asub suures meres ja mida kaupmehed nimetavad tinasaareks. Sepale oli mainitud saar täiesti tundmatu ja seepärast palus ta kaupmehi, et nad varsti tuleksid ja tina tooksid. Vaiküla sepp oli siiski üliõnnelik. Suure huviga hakkas ta vaske ja tina sulatama ning pronksist igasuguseid asju valmistama. Ta valmistas mõõku, odaotsi, kirveid, sirpe, naelu ja nuge, siis sõlgi, rinnanõelu, kaela- ja käevõrusid.

Lugupidamine sepa vastu kasvas nüüd iga päevaga. Kui kaupmehed tulid hiljemini uuesti kaupu vahetama, siis ei tasanud neile sepp ja teised vaiküla elanikud mitte ainult nahkadega, vaid ka pronksasjadega. Siitpeale hakkasid pronksist sõja- ja tarberiistu ka naabrid tarvitama, kes olid rikkad soola poolest. Vaiküla elanikel polnud nüüd enam soolast puudu, sest pronksist riistade vastu said nad naabreilt soola külluses.

Metallist tööriistaga oli juba palju soodsam töötada, töö edenes kiiremini ja valmistatud asjad olid palju ilusamad ning paremad. Pronksasjad näitavad, et inimeste tööoskus oli tol ajal juba hästi arenenud.

Aega, mil kõik tööriistad ja relvad valmistati pronksist, nimetatakse pronksiajaks. Eestis oli pronksiaeg umbes a. **1700—500** e. Kr. Siis algas meil rauaaeg, mil raud tõrjus välja pronksi. Rauaaeg kestis meil a-ni **1200** p. Kr.

1. Kiviaeg. 1. Koopaelanikkude juures.

1) Miks elati muiste koopas? 2) Missugused olid koopaelanikkude jahiriistad? 3) Missuguste tunnuste abil jälitasid koopaelanikud jahiloomi? 4) Mis paistab silma koopaelaniku haistmisvõimes meie omaga võrreldes ja mis võiks selle vahe põhjuseks olla? 5) Miks oli koopaelanikel raske vihha

järel leida jahiloomi? 6) Millist kavalat võtet tarvitasid koopaelanikud põdrajahil? 7) Kuhu kaevati teie arvates augud loomade püüdmiseks? 8) Jutusta koopaelanikkude karujahist! 9) Kuidas kasutasid koopaelanikud jahisaaki? 10) Kuidas rõivastusid koopaelanikud? 11) Mida sõid koopaelanikud? 12) Kuidas küpsetasid koopaelanikud liha? 13) Kirjelda koobast, selle ruumijaotust ja sisustist? 14) Millel magati koopas? 15) Miks valvati tuld? 16) Millest valmistasid koopaelanikud oma tähtsamad jahija tarberiistad? 17) Joonista mõningaid jahija tarberiistu! 18) Missuguseid töid tegid mehed, naised ja lapsed? 19) Kuidas tegid koopaelanikud paati? 20) Millised olid koopaelanikkude ehted? 21) Kirjelda koopaelanikkude matuseid! 22) Miks pandi teie arvates surnule kaasa tarbe- ja sõjariistu? 23) Kuidas said koopaelanikud tuld? 24) Milline oleks meie elu, kui inimesed ei tunneks tuld? 25) Kuidas sai koerast inimese seltsiline? 26) Miks hakati kasvatama karja? 27) Miks hakkasid inimesed tihti oma elukohta vahetama? 28) Miks hakkasid inimesed telke ja hütte ehitama? 29) Kuidas tulid koopaelanikud viljakasvatamise mõttele? 30) Mille abil tehti maad kohedaks esialgu ja hiljemini? 31) Kuidas tehti teradest toitu?

2. Vaiküla elanikkude juures.

1) Miks muutusid inimesed põlluharijatena paigalasuvaiks? 2) Miks valiti elukohad vee ja metsa lähedusse? 3) Kuidas oli ehitatud koda? 4) Kuidas ehitati vaiküla? 5) Miks oli kasulik küla veele ehitada? 6) Milliseid paremusi omas vaiehitis võrreldes koopaga? 7) Milliseid töid tegid vaiküla elanikud? 8) Kuidas valmistati kivikirveid? 9) Kuidas valmistati savipotte? 10) Kust ja kuidas hankisid vaiküla elanikud omale toidust? 11) Millist aega nimetatakse kiviajaks? 12) Millest olid inimese rõivad kiviaja alguses ja lõpupoolel? 13) Kuidas saavutasid inimesed oma toidust kiviaja alguses ja lõpupoolel? 14) Kas ja milleks vajasid kiviaja inimesed järelemõtlemist oma elu korraldamisel? 15) Mis ajani kestis meil kiviaeg?

2. Pronksiaeg.

1) Mida sobis vasest teha, mida mitte? 2) Mis on pronks? 3) Millised paremused on pronksil võrreldes vasega? 4) Milliseid tarbe- ja sõjariistu ning iluasju valmistati pronksist? 5) Joonista pronksist odaots ja kirves! 6) Millised paremused olid pronksasjadel võrreldes kivist tehtutega? 7) Kuidas tekkis kaubandus? 8) Mida tarvitati muiste rahana? 9) Kui kaua kestis meil pronksiaeg? 10) Missugune aeg järgnes pronksiajale? 11) Millal lõppes Eestis rauaaeg?

II. Vana Eesti iseseisvuse aeg.

1. Eestlased rändavad Läänemeremaile.

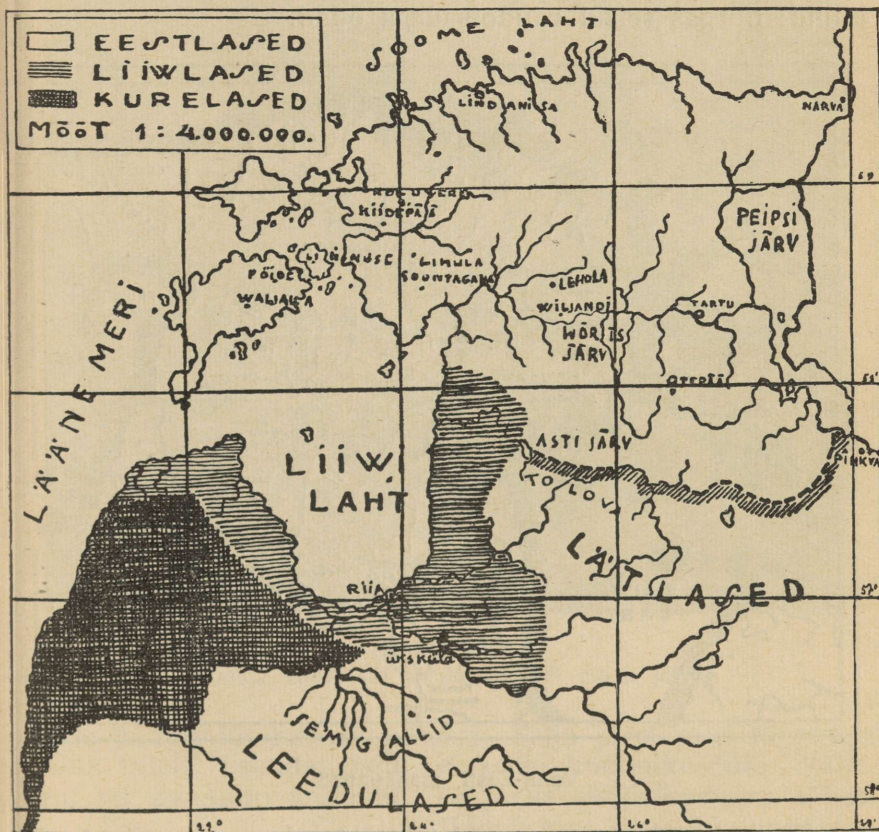
Meie esivanemad elasid ühes oma veresugulastega, soomeugri rahvastega, ligi **4000** aastat tagasi kaugel ida pool praeguse Venemaa piires. Seal oli nende algkodu, mis jäi aga kord-korralt ikka kitsamaks. Seepärast hakkasidki meie esivanemad rändama.

Loodus ida pool oli väga mitmesugune: siin oli kõrgeid mägesid ja madalmikke, soid ja heinamaid, suuri läbipäästamatuid metsi ja veerikkaid jõgesid. Rännati pikaldaselt, aastasade kestel. Rännul peatuti meelsasti jõgede piirkonnas, sest jõgi oli tol ajal kõige hõlpsam liikumistee. Seejuures hariti hoolega põldu ning kasvatati karja, harrastati kalastamist ja küttimist. Kui maa aastate jooksul välja kurnati ja sügisene viljasaak napiks jäi, asuti uuele kohale. Asumine toimus üsna hõlpsasti, sest rahvast elas tol ajal neil mail veel üsna vähe. Liikudes jõest jõeni ja järvest järveni jõutigi viimaks Läänemere kaldaile — soomlased Soome lahest põhja poole, kurelased, liivlased ja eestlased lõuna poole. Nii said eestlased endile jäädava asupaiga, kus nad elavad praegugi. Siin puutusid meie esivanemad sageli kokku läänepoolsete rahvastega, kes neid hakkasid kutsuma hommikupoolseks ehk eesti rahvaks.

2. Muistsete eestlaste juures 1000 a. tagasi.

Kodune töö ja tegevus. Muistsel ajal oli meie kodumaal igal pool suuri ja tihedaid metsi, mis kubisesid mitmesuguseist loomist. Põõsastik ja tihedalt kasvavate puude oksad tegid liikumise sageli raskeks. Ka soode ja rabade all olid suured maa-alad. Metsade rohkus ei lasknud päikesekiirtel maapinda küllaldaselt soojendada. Seepärast oli maapind niiskem ning külmem kui meie ajal, ning kandis vähe vilja. Siiski leidus siin-seal metsas lagedaid kohti, kus inimesed elasid meelsasti.

Kõrgemal kuival kohal jõe ääres, pool kilomeetrit suu-
rest kalarikkast järvest eemal, asus suur küla. Küla alul
seisis vanem Anno talu. Talu hooned olid lihtsad, kuid siiski
avaramad ja ilusamad kui teisel külaelanikel. Eluhoone, mis

Läänemere maade kaart.
Eestlaste, liivlaste ja kurelaste asukoht.

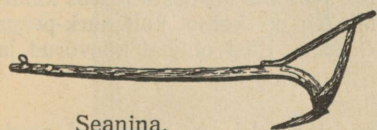
koostus toast ja kojast, oli ehitatud tugevaist tahumata pal-
kidest ja ilustatud mitmesuguste nikerdiste ja värvidega.
Tuba oli suur, avar ruum, kus elati. Siin oli kinnine koldega
ahi, milles küpsetati ka leiba. Aknad olid väikesed ja klaasita.
Nende ette käisid pajalauad. Põrand oli savist, kuid
hästi silutud. Eluruumide sisustis oli meie ajaga võrrel-
des väga lihtne. Akna läheduses seisis neljast postist ja tahu-
tud laudadest tehtud söögi- ning töölaud. Laua ääres olid pin-

selga rüü, mis rippus seinal põdrasarvest varnal. Ta vaatas kotta, kus hõõgusid veel mõned puuhalud tuleasemel. Kii-
rest'i viskas ta hõõguvaile puile mõned kuivad puutükid

Alepõletajad.
Soome kunstniku E. Järnefeldt'i maali järgi.

peale ja tuli lõi loitvalt põlema. Selle järel pani ta potiga
piima tulele, lisandas jahu, et keeta hommikusööki. Vahe-
peal oli ka Anno ärganud. Ta pistis särgirinnaesise sõlega

Seanina.

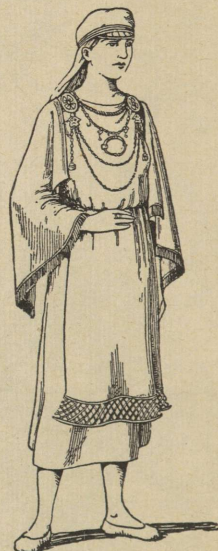
kinni, ajas linased puupõõraga
püksid jalga ja läks õue, et
vaadata ilma, sest eelmisel õh-
tul oli oodata vihma. Pea ilmu-
sid ka suuremad lapsed. Anno
läks nendega jökke suplema,

mis oli paarsada sammu majast eemal. Värskendavalt mõjus
voolav jahedavõitu jõevesi. Suplus oli juba lõppemas, kui
ilmus Salme kahe noorema lapsega, kes hakkasid lõbusasti
sulistama jõe madalamas kohas, kus põhi liivane ja vesi
hõbeselge. Suplus lõppenud, mindi tagasi koju, kus vanim
peretütar oli laua katnud.

Peale einet asusid nii noored kui vanad igaüks oma töö juurde. Anno läks põlluvahelist peenart mööda alele. Alet tegi kogu külakond ühiselt, põletades eelmisel aastal mahalastud puid. Töö oli täies hoos. Ametis olid ka naised ja lapsed. Põlevaid puid liigutati teivastega, et need põleksid

Raua-aja (noorema) Soome Karjala mehe ülikond. Samasugused olid arvatavasti ka meie meeste rõivad. Seljas villane pikk-kuub, kuue alt sõlega rinnalt kinni pistetud särk. Vöö vahel, mis ilustatud pronksplekist naastudega, ripub vasakul töökirves ja kott taela (käsna) ja tulekiviga, paremal puss ja tuleraud. Käes vibu ja nool. Vööl rippus tihti veel mõök, kuna käes oli oda.

Raua-aja (noorema) Soome naise ülikond. Samasugused olid arvatavasti ka meie naiste rõivad. Seljas varrukateta villane ülikond, mis vööga keskelt kinni. Ees põll, mille äär ilustatud pronksraadist spiraalikestega. Käsivartel rätik. Kaelas hõbekaelavõru ja kee. Rinda ehib pikk kee, mis eestlaste juures kinnitati õlgade kohta kolmnurk-peaga nõeltega. Käsi ehivad käevõrud ja sõrmused.

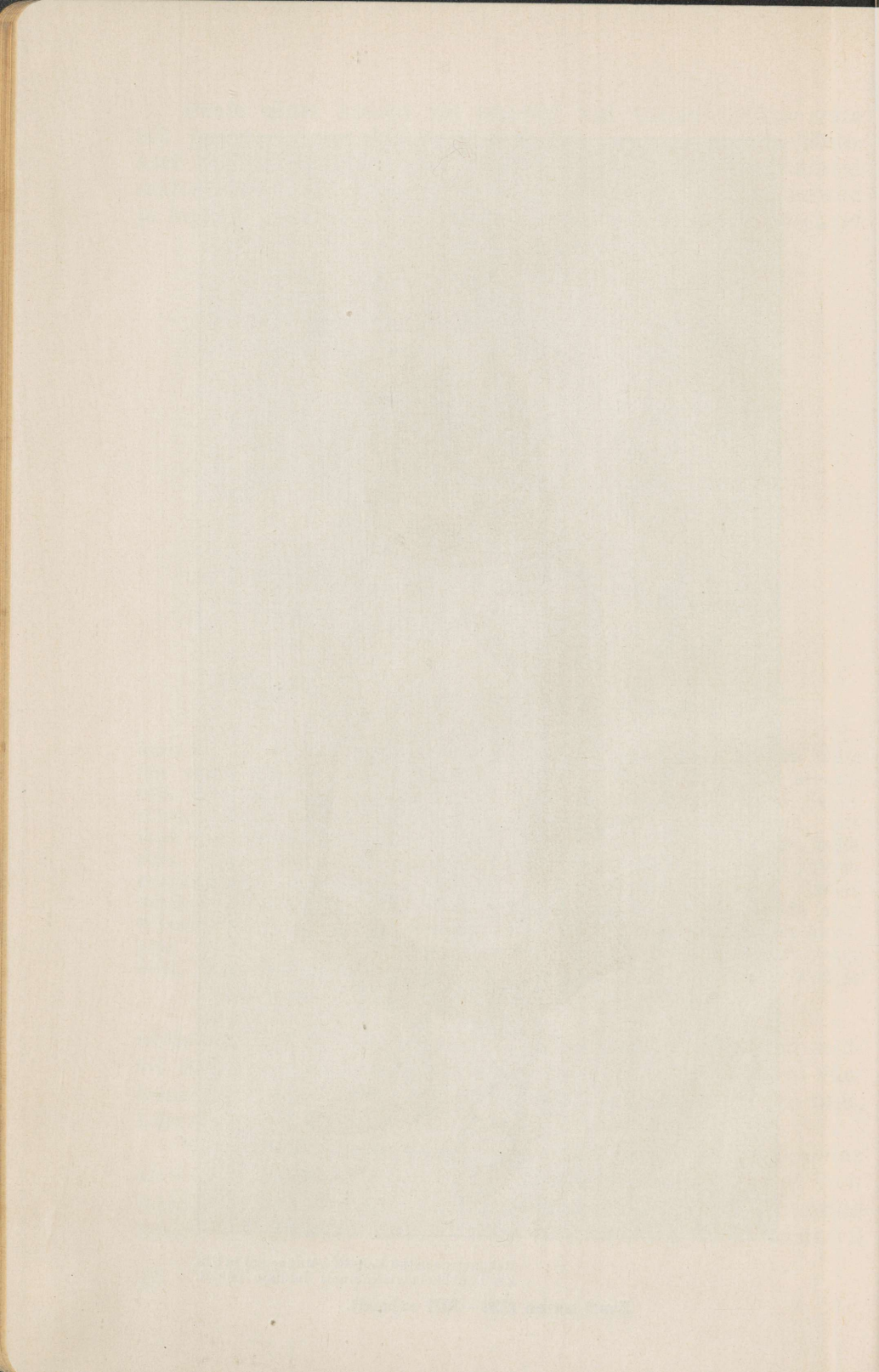
ühthlaselt. See töö oli vaevarikas, kuid siiski tasuv: aled andsid palju paremat saaki kui halvasti väetatud või koguni väetamata põllud. Saadud põllumaa kisti hiljem seaninaga üles, külvati seeme peale ja äestati karuäkkega üle.

Samal ajal saatis Salme suuremad poisid karjaga metsa äärde võsastikku, kaks julget koera kaasas. Koerad avitasid karja hoida ja olid tarbe korral ka kaitseks huntide vastu. Ise hakkas Salme kahe orjatüdruku abil käsikivil

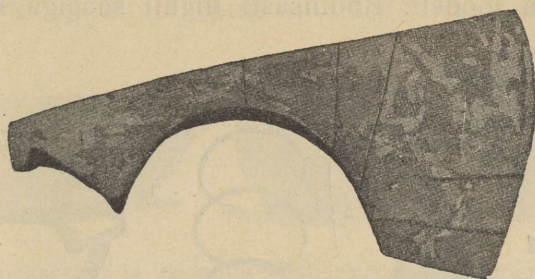

Rekonstrueeritud E. Rahva Muuseumi ja Ülikooli Arheoloogiakabineti leidiste põhjal.

Eesti naine (XII—XIII sajand).

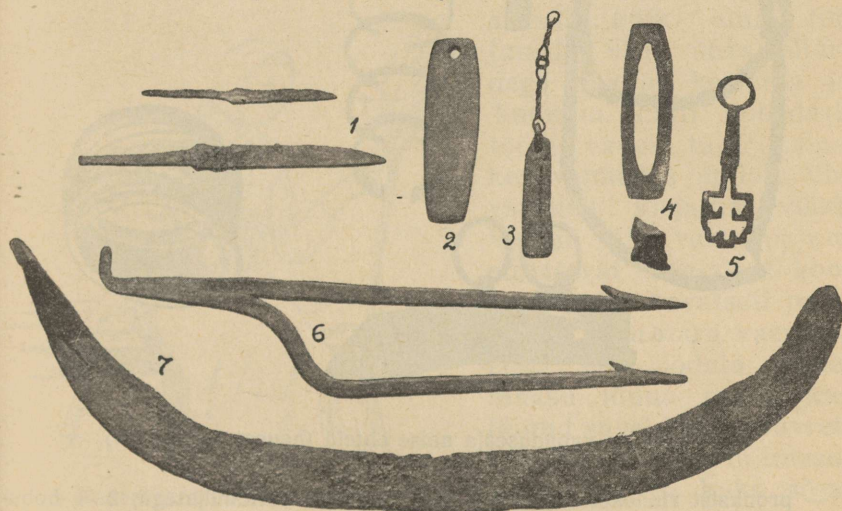

kõrdi ja leiva jaoks jahu jahvatama. See oli igav ja raske töö. Higi tekkis varsti nende otsaesisele ja nad väsisid pea.

Töökirves.

Nooremad lapsed mängisid niidul poolalasti. Nad vaatasid korduvalt metsa poole ja ootasid karjuseid, kes olid osavad ujujad ning oravakütid ja kelle seltsis oli lõbus olla.

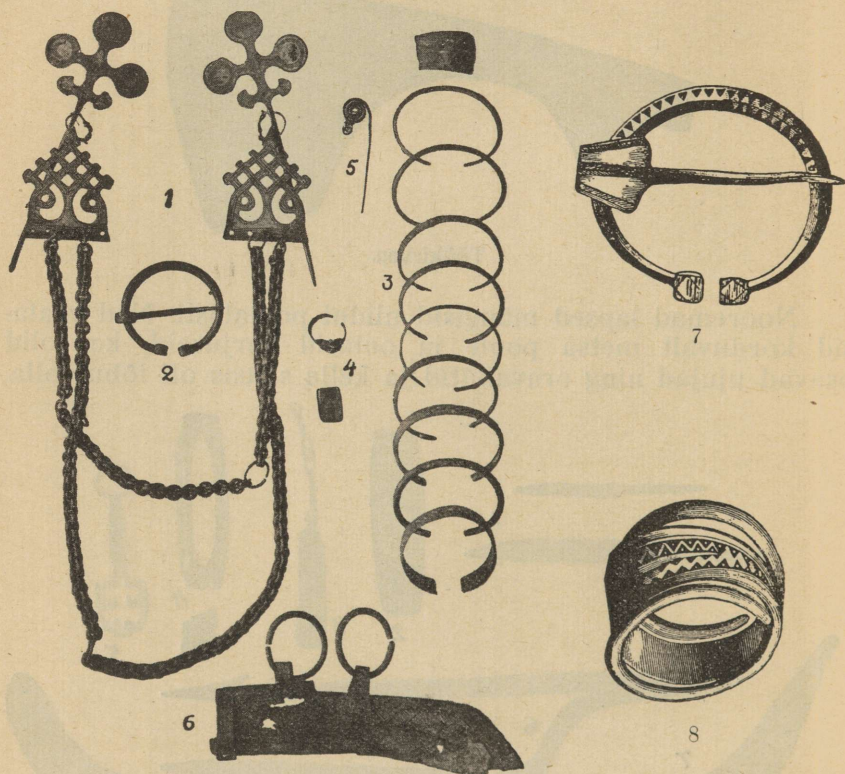
Töö- ja tarberiistu raua-ajalt (nooremalt).

1 — nuge, 2 — kõvasi (luisk), 3 — kõvasi varrasaheliku otsas, 4 — tuleraud ja tulekivikild, 5 — võti, 6 — pool ahingit, 7 — vikat.

„Isa! Isa tuleb!“ hüüdsid lapsed ja jooksid talle vastu. Isa tuli aletamast, peatudes pisut tarude juures ja silmitsedes mesilaste usinat tööd, kes korjasid perele magusat mett.

„Tänavu on hea meesaak,“ mõtles ta omaette. „Piisab mett mõnusa joogi valmistamiseks ja vaaha müügiks.“ Las-tega pisut aega viitnud, läks vanem järvele. Ta oli eile mör-

rad vette pannud. Sulased olid ka juba järvele läinud ning väikese nooda kaasa võtnud. Kalasaak oli hea. Mõrdades oli palju kalu. Paar loomust, mis tehti võrguga, andsid kalu rohkem kui loodeti. Rõõmsasti liiguti saagiga küla poole.

Eesti muistse vabaduseaja naise ehteid (hauast Alatskivilt).

- 1 — pronksist rinnakee hõbetatud nõelapeade ja keekandjatega, 2 — hobu-
raud-sõlg, 3 — rida käevõrusid, 4 — kaks sõrmust, 5 — nõel spiraalpeaga,
6 — katkine noatupp, 7 — sõlg, 8 — sõrmus.

Teel peatus vanem küla sepa juures, kes töötas oma kahe pojaga. Sepikojas võis näha kaht poolvalmis mõõka ja kirveid. Vanem vaatas huviga mõõku ja küsis: „Kumb on neist minu oma?“ Sepp naeratas. Ta tõi ruttu mõõga ja ulatas selle vanemale. Mõök oli haruldaselt ilus: tera oli viiruline ja läikis, pide ja tupe-osad olid hõbedaga ning kirjadega kaetud. Vanem oli õnnelik ilusa mõõga pärast ja

ka uhke osavale sepale. Mõõk polnud sugugi halvem neist, mis saadi sõja ja röövimise teel võõralt mailt.

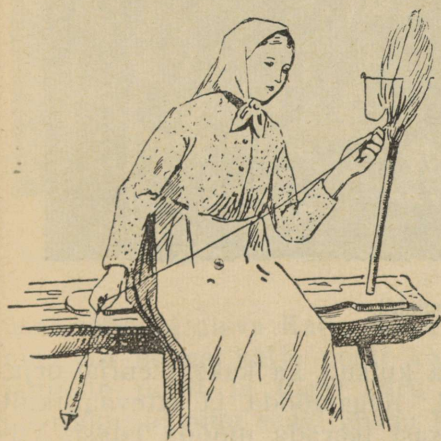
Lähenes söömaeg. Noored ja vanad kogunesid einele. Peretütred kandsid toidu puukaussides ja savipottides lauale.

Pronkskauss ja savipotte Eesti raua-ajalt (nooremalt).

Siin oli leiba, kala, suitsuliha ja putru. Söödi isuga ning joodi kannust kalja peale. Teenija täitis vana harjunud kombe järgi vanema jaoks suure härjasarve vahutava õllega.

Peale lühikest puhkust asusid kõik oma töö juurde. Ema ühes tütardega hakkas ketrama ja kuduma. Eriti nobedasti töötas vanem tütar Laine, kes valmistas endale üht värvilist kirjatud võöd. Vanem läks vaatama uut ehitatavat maa-alust koo- bast, kuhu kavatseti peita vili ja muu vara vaenlase eest. Oli oodata kätte- maksu lõuna poolt, kus läinud suvel käidi röövret- kel, kaasa tuues mitmesu- gust vara ja kaks sõja- vangi.

Kedervarre abil ketramas.

Korruga kuuldus metsaservalt pasanapuhumist ja kar- jaste kisa. Kõiki valdas hirm. „Vististi on karu jälle kar- jas,“ ütles vanem. „Ta on meil juba mitu looma ära murd- nud. Olgu see viimane.“ Vanem läks ühes kahe sulasega ja vanima pojaga metsa. Kaasa võeti odad, millega oli surmatud juba nii mõnigi metsloom. Meeste ilmumine oli seekord ülearune: kallaletungija polnud karu, vaid hunt, ja julged poisid olid ta oma jõuga minema kihutanud. „Homme lä- heme karujahile, ja sina, Kaljo, tuled ka kaasa,“ tähendas

vanem oma pojale. Kaljo oli ülrõõmus, sest ta polnud veel kordagi karujahil käinud.

Jahil. Varahommikul äratas sarvepuhumine kogu küla. Vabad mehed, kellele oli juba eile jahiteade saadetud, haarasid jahiriistad ja ruttasid vanema tallu. Siin olid vanem ja ta vanim poeg Kaljo jahivalmis. Vanem kandis pikka kuube, mille alt paistis sõlega kinni pistetud linane särk. Vöö küljes rippus rauast puss, käes oli oda. Varsti liikusid mehed

Karujahil.

metsa poole, kusjuures kaasa kutsuti ka kaks teenijat-orja, kellel olid kirved vöö vahel. Aegamööda ja ettevaatlikult sammusid mehed metsas kitsast teerada mööda edasi. Viimaks jõuti välja madalale, lagedale kohale, kus lamasid mõned pehkinud puutüved. Vaevalt olid nad sellest kohast üle jõudnud, kui üks jahilistest, kes oli teistest ette rutanud, leidis karu jäljed, mis paistsid mädasel maapinnal üsna selgesti silma. Kõik vaatasid põnevusega, kuhu poole jäljed viivad. „Vististi ajas koerte haukumine karu põgenema. Ta on siin lähedal,“ tähendas üks jahilistest. Jahilised läksid metsatihnikusse, koerad nende ees. Varsti kuuldus koerte haukumist. „Seal ta on,“ tähendas vanem, kes tundis hästi koerte haukumise läadi. Mehed hoidsid odasid käes löögi valmis ja sammusid edasi. Koerte haukumine muutus ikka

ägedamaks ning vihasemaks. Oli selgesti kuulda okste murdumist ja inimese karjatust. Kaljo märkas esimesena läbi oksterägastiku tumedat kogu ja virutas täie jõuga oma oda selle poole. „Läks pihta, karu mõmised,“ mõtles ta. Peagi tuli lagedale haavatud karu. Kaljo onu, keš seisis just kõrval, surus oma oda karule rindu, kuid märkas seejuures ka karu poolt murtud jahilist. Karul oli siiski veel küllalt jõudu. Ta ajas enda tagumistele käppadele püsti ja astus

Ohvrikivi Toomemäel, Tartus.

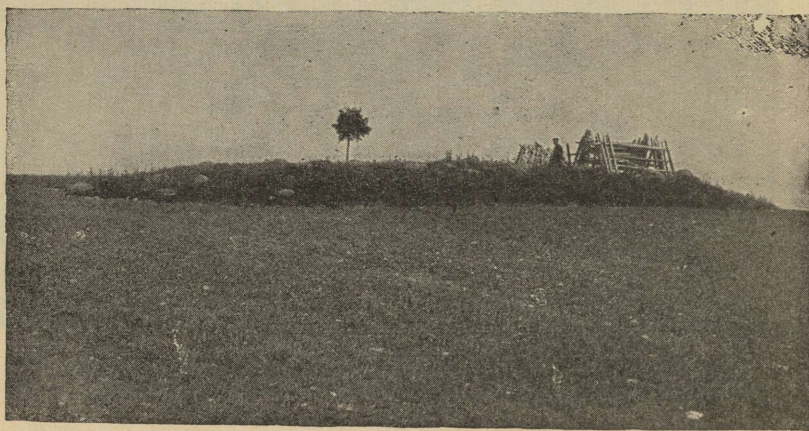
üsna lähedal oleva Kaljo poole. Kaljo hüppas pisut kõrvale ning lõi odaga külje poolt karule kõhtu. Veel paar lööki jahiliste poolt ja tugev karu langes surnult maha. Mehed oli rõõmsad oma saagi üle ja kiitsid vahvat Kaljot.

„Ta on tugev küllalt, me võime ta varsti meheks tunnistada,“ tähendas Kaljo onu. „Kui meil kasvab palju niisuguseid julgeid noormehi, siis pole meil tarviski vaenlasi karta,“ lisandas ta. Kaljo silmad särasid õnnest.

Samal ajal, kui teenijad raiusid puuksi ja tegid neist langenu jaoks kandraami, jätkasid teised jahti. Jahilt nad tõid kaasa ühe noore põdra ja hirve. Noore hirve püüdsid nad õnne kombel elavalt kinni. Nii oli jahisaak haruldaselt hea. Algas teekond koju. Õhtuks jõudsid nad tagasi, kandes surnut kandraamil ja loomi pikil tugevail teibail, nende hulgas ka jalust seotud elavat hirvetallekest. Külale lähe-

nedes läks üks osa jahilisi surnuga lühemat teed tema tallu, mis asus külast pisut eemal. Vaevalt olid teised vanema talu õuele jõudnud, kui külarahvas voolas kokku ja vaatles imestusega rikkalikku jahisaaki. Eriti rõõmus oli Kaljo ema, kui ta kuulis oma poja julgest vägiteost. Lapsed olid rõõmsad hirvetalle üle, kelles nägid oma seltsilist ja keda nad vaatlesid ning silitasid rõõmuga. Väikesele hirvele ehitasid poisid järgmisel päeval aia, kus nad käisid teda vaatamas ja söötmas üksteise võidu.

Matused. Jahilised olid küll rõõmsad oma rikkaliku saagi üle, kuid nende rõõm polnud siiski täieline. Oli ju jahil lan-

Kalm.

genud Ago, noor talunik, kes mõni aasta tagasi oli endale naise tõmmanud (röövinud) ja vanemaist eraldi elama asunud. Kõigil oli kahju Agost kui julgest kütist ja heast inimesest. Aga naine Leida, kes nägi juba eemalt jahiliste tulekut, ei võinud aimatagi, et tema mees kantakse täna surnult koju. Kuulusid ju selle küla mehed osavate kütide hulka. Paljude aastate jooksul polnud keegi neist jahil langenud. Siiski tungis kartus ta südamesse, kui ta nägi, et kaks jahilist eraldusid teistest ja sammusid midagi kandes otse nende talu suunas. Ta jooksis meestele vastu. Ta oma mees oli raamil! Nuttes ja ahastades langes ta oma surnud mehele.

Nüüd oli ta üksi oma kahe lapsega, vanemateta ja nõuandjateta. Ainsaks lootuseks olid mehe sugulased, kellega

ta sai hästi läbi ja kes hoidsid teda kui oma last. Ta tõusis ja tänas kandjaid nähtud vaeva eest.

Muret tekitasid Leidale matusedki. Nende pool maeti surnud ühisesse kalmistusse, mis asus külast eemal metsa ääres kuival kõrgemal kohal. Kogu külarahvas tuli kalmistule, et osa võtta matusepeost. Surnule pandi parim ülikond selga. Siis asetati ta maha ja talle laoti kive ja mulda peale. Kaasa sai ta parimad ehted ja sõjariistad, mis arvati tal teises elus tarvis minevat. Matusepeol tehti tuld, keedeti liha ja joodi õlut. Matuselised olid arvamusel, et matusest võtab osa ka surnu ise. Seepärast jäeti osa toitu tarvitamata; see pandi surnule hauda kaasa. Matusepeol lauldi laulukujulisi kaebusi. Olid matused läbi, lahkusid kalmistult kõik matuselised, kurvalt meelde tuletades langenut.

Mainitud matusekometega taheti surnut lepitada ja teda mahajäänud omaste vastu heatahtlikuks teha. Arvati, et surnu muidu pahaneb ja hakkab „kodus käima“ ning kiusama hoolimatuid omakseid.

1. Eestlased rändavad Läänemeremaile.

1) Kus elasid esivanemad 4000 aasta eest? 2) Milliste kohtade kaudu toimus rändamine? 3) Mis puhul lahkuti oma asukohalt? 4) Mis tehakse praegu, kui põld lahjaks jääb? 5) Kas meie ajal võiksid eestlased ka nii uutele elukohtadele rännata kui muiste, ja kui ei, miks mitte? 6) Kus peatu-
sid lõplikult eestlased, liivlased, kuralased ning soomlased?

2. Muistsete eestlaste juures 1000 aastat tagasi.

1) Missugune aastaarv oli 1000 aastat tagasi? 2) Miks oli muiste meil ilmastik jahedam kui praegu? 3) Miks oli meil muiste palju metsi ja soid? 4) Miks olid asulad kõrgematel kohtadel ja vee lähedal? 5) Jutusta muistse eesti elumaja välimusest ja sisemusest! 6) Missugused kõrvalhooned olid eesti talul ja milleks neid kasutati? 7) Millised olid esivanemate majandusalad? 8) Kuidas tehti alet ja misjaoks? 9) Kuidas hariti põldu? 10) Milliseid viljasorte tundsid vanad eestlased? 11) Missugused praegu meil kasvavad põllutaimed olid vanadele eestlastele tundmata? 12) Kus hoiti vilja rahuajal ja kus sõjapäevil? 13) Missuguseid koduloomi tundsid vanad eestlased? 14) Kuidas valmistasid vanad eestlased riiet? 15) Missuguseid toite söid vanad eestlased? 16) Mida jõid vanad eestlased? 17) Missugused olid nende söögi- ja jooginõud? 18) Mis oli esivanemate tähtsamaks jahiriistaks? 19) Miks käidi jahil hulgakesi? 20) Kuidas võtsid vanad eestlased naist? 21) Kuidas toimusid matused muistses Eestis? 22) Miks pandi surnule hauda kaasa tarbeasju ja ehteid? 23) Miks jätsid matuselised osa matuse-
söögist söömata?

II. Eestlaste vabadusvõitlus.

1. Esimesi kokkupuutumisi naabritega.

Eestlaste naabreiks olid põhja pool Soome lahe taga sugurahvas soomlased, kellega elati sõpruses. Lõuna pool elasid liivlased, siis lätlased ja leedulased, ida pool venelased, lääne pool üle mere rootslased ja taanlased. Võõraste rah-

Valjala maalinn seestpoolt.

vastega puutusid eestlased alatasa kokku — küll kaubeldes, küll sõdides. Kardetavad naabrid olid venelased, rootslased ja taanlased, kes ihkasid meie esivanemate kodumaad oma valitsuse alla. Seepärast ei tahtnudki lõppeda sõjad eestlaste ja liivlaste mail.

Viienda sajandi keskpaigu valitses Rootsimaad väga sõjakas ja kuulus kuningas Ingvar. Ta sõdis sageli nii mandril kui merel, mispärast teda kardeti igal pool. Ta

sõdis taanlaste ja eestlastega, kes samuti kui rootslasedki korraldasid sõja- ja röövretki meretaguseisse maisse. Ingvar tegi rahu taanlastega ja hakkas sõdima eestlastega. Ühel suvel kogus ta suure sõjaväe, aetas selle laevadele ja purjetas Eestimaale. Nii pea kui rannaelanikud nägid vaenlase laevu, teatasid nad sellest vanaemaile. Need saatsid igale poole välja käskjalad, kes viisid edasi sõjasõnumi. Sõnum tuli kõigile ootamata, sest sõditi harilikult talvel. Eestlased tegid kõik, mis suutsid, oma vara kaitseks ja vaenlase purustamiseks. Vara, mis võimalik oli kaasa võtta, viidi kas maalinnadesse või metsa ja soosaartele, kuhu vaenlasel oli ligipääs raske. Sõjavägi ehk malev kogunes kindlaksmääratud kohta, mida vanad eestlased nimetasid majaks. Siin otsustati rootslasile vastu astuda ja nad kodumaa pinnalt välja tõrjuda. Mõõkade, odade, ahingite ja sõjanuiadega varustatud malev (jala- ja ratsavägi) asus teele. Sõditi kogu suvi läbi. Ägedaim lahing löödi Ridalas Kividepää juures. Eestlaste malev oli nii tugev, et rootslased ei suutnud vastu panna ja põgenesid suurte kaotustega koju tagasi. Lahingus langes ka kuningas Ingvar, kes maeti ühele mäekünkale üsna mere ääres, arvatavasti Lihulas.

Eesti muistne sõdur.

Eestlased olid ülirohmsad õnneliku lahingu üle. Nad ohverdasid hiites jumalaile, kes oli neid kaitsnud ja kellelt nad lootsid ka tulevikus kaitset.

Eestlasist ida pool elavate venelaste vürstid püüdsid juba varakult eestlaste maid vallutada ja Läänemereni välja jõuda. Nii tuli 1030. a. vene vürst Jaroslav oma sõjaväega Ugandisse, vallutas selle ja asutas praeguse Tartu kohale Jurjevi linna, oma nime järgi. Koht oli seks soodus: jõe ääres ja pealegi küllalt kõrge kantsi ehitamiseks. Siin kuulsas Taara

tammikus asus tol ajal ugalaste kants, kas kõrgel Toome-
mäel või selle otseses naabruses. Kantsi ümbruskonda ehtisid
põlised metsad, haljendavad aasad ja põllud. Rahvast elas
siin tihedasti.

Venelaste kantsil polnud suuremat tähtsust. Mõne aja
pärast kogusid eestlased suure maleva ja algasid rünnakut
suurveega veeteed mööda. Nad vallutasid Jurjevi kantsi,
põletasid selle maha ja liikusid Pihkvani. Venelased ei suut-
nud eestlasile vastu panna. Nad kaotasid ligi 1000 meest.
Nii oli vana eestlaste püha ohvripaik ja kogu Ugandi jälle
vaba.

Seninimetatud rahvaist said eestlased jagu ja suutsid
oma kodumaad nende vastu kaitsta. Tõsiselt hädaohtlikuks
said meie esivanemaile lääne poolt ilmuvad sakslased.

2. Sakslaste ilmumine.

Saksa keisririik. Sakslased olid suur rahvas, nagu
nüüdki. Neil oli suur riik. Riiki valitses keiser. Tema jagas
oma riigi osadeks, mille üle valitsesid krahvid. Palgana
anti krahvidele ja ka teisile ametnikele lääniks maid. Lääni-
saajad jagasid omakord maid läänideks. Nii tehti ka teisis-
mais. Maa andjaid kutsuti senjöörideks ehk läänisand-
daiks, maa saajaid aga vasallideks ehk läänimeesteks.
Kui senjäär kutsus, pidid läänimehed oma ratsa- ja jalaväega
sõtta ilmuma. See oligi nende suurem kohustus seniiori
vastu. Ratsamehi kutsuti tol ajal rüütlikeks. Nemad olid
sõja korral tähtsamad sõdijad ja elasid tugevais kivilossides.
Rüütli relviks olid mõök, oda ja kilp. Kui oli vaja vallutada
mõni loss või kindlustatud linn, oli neist relvist vähe. Kind-
luse vallutamiseks võeti teised abinõud tarvitusele. Kuidas
purustati müüri? Selleks pandi tegevusse isesugused müüri-
lõhkumise masinad. Nende tähtsam osa oli katuse varjus
olev raske jäme palk tugeva raudotsaga, millega müürile
püüti auku sisse lüüa. Samal ajal, kui ühed sõdurid purus-
tasid müüri, loopisid teised kiviheitemasinate ehk paterellide
abil linnakaitsjate pihta kive. Ründamise (tormijooksu) ajal
ehitati ka suured lossi või linna müüri kõrgused piiramis-
tornid, mis nihutati müüri äärde. Niisuguselt tornilt peeti
võitlust käsitsi ja püüti linna pääseda. Nii olid sakslased
eestlasist sõjakunstis palju ees.

Nad olid ees meie esivanemaist ka hariduses. Saksa linnades võis leida juba korralikke kooli, kus õpetati lugemist, kirjutamist, aritmeetikat ja muidki õppeaineid. Sakslaste linnad polnud seesugused kui eesti maalinnad. Nois õitses käsitöö ja kaubandus. Põhja-Saksamaa tähtsamate kaubalinnade hulka kuulusid Bremen, Hamburg ja Lüübek. Need pidasid elavat kaubavahetust ka Venemaaga. Kaubatee Venemaale Läänemere, Soome lahe ja Neeva jõe kaudu oli juba ammu tuttav. Tähtsaks keskpunktiks oli Ojamaa saar oma kuulsa Visby linnaga. See tee oli aga pikk ja vaevaline. Osalt seepärast hakkasidki saksa kaupmehed otsima lühemat teed.

Saksa kaupmehed. Piiskop Meinhard. Niisuguseks teeks oli Riia (Liivi) laht ja Väina jõgi. Arvatakse, et sakslased algasid kaubitsemist siin XII sajandi teisel poolel. Nad ilmusid tihti liivlaste juurde kaupu müüma ning ostma. Liivlased ostsid neilt soola, relvi, riiet, ehteasju, müüsid neile nahku, mett, vaha ja vilja.

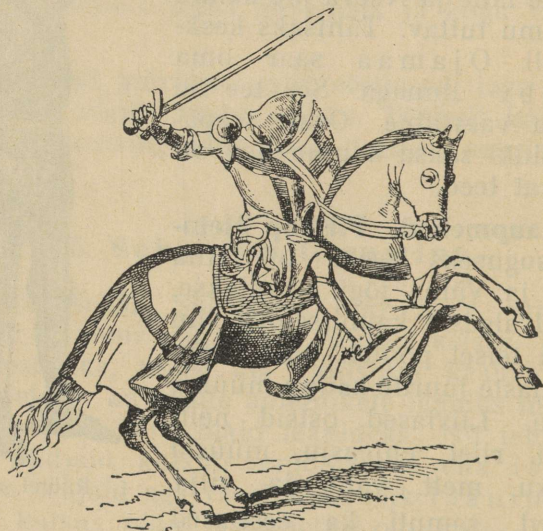
Liivlased, samuti ka eestlased ja lätlased olid paganausulised. Sellest said teada varsti kõrgemad vaimulikud Saksamaal ja ka Rooma paavst, katoliku kiriku pea. Breemeni linna peapiiskop saatis kaupmeestega munk Meinhardi, kes kuulutas siin ristiusku ja ülendati liivlaste piiskopiks. Meinhard ostis Ükskülas tüki maad ja ehitas sinna puust kiriku. Siin ristiski Meinhard esimesed liivlased. Talvel võtsid leedulased ette röövretke liivlaste maale, viies kaasa vara ja palju inimesi. Selle järel lubas Meinhard liivlasile kivist kantsi ehitada, kui nad ristiusu vastu võtavad. Nad lubasid. Järgmisel suvel laskis Meinhard Ojamaalt osavad müürsepad kutsuda, kes ehitasid kantsi. Liivlased pidasid alul oma lubadust ja neid ristiti suuremal arvul juba enne kantsi ehitamise algust. Niipea kui kants valmis sai, taganesid nad usust. Liivlased palju ristiusust ei hoolinud, neid nuvitas rohkem kindel kivist kants, mis andis kaitset vaenlase

Rüütel raudrüüs.

vastu. Selles veendusid nad pea. Talvel tuli lõuna poolt pagana usku rahvas, semgallid, ja püüdis kõitega kantsi Düüna jõkke vedada. Semgallid pidid aga kantsi alt rumalaini lahkuma, sest kiviheitemasinad tõrjusid nad tagasi. Pealegi oli kants ehitatud lubjaga, mida nad ei teadnud. Lubi oli tol ajal tundmatu ka liivlasile ja eestlasile.

Varsti palusid ka teised liivlased (Holmist), et neile ehitataks samuti kindel kants. Nad lubasid seejuures ristiusu vastu võtta. Ka need liivlased ei pidanud oma sõna. Neid

Ordurüütel.

huvitas samuti vaid kants. Liivlased muutusid Meinhardi vastu isegi vaenuliseks. Nad riisusid ta varanduse ja tahtsid ta maalt välja saata. Ka läksid nad Düüna jõkke, et ristiusku, mis „vee sees“ saadud, maha pesta ja pärivett Saksa- maale tagasi saata.

Pisut lootusi äratas Meinhardis küll asjaolu, et ristida laskis end liivlaste vanem Kaupo, keda ravis üks Meinhardi kaaslasist. Siiski otsustas Meinhard kaupmeestega Ojamaale sõita. Liivlased, kes said teada sellest, palusid teda endi juurde jääda, lubades ristiusku pidada. Liivlased ise sellesse küll ei uskunud, mis nad rääkisid. Vaevalt olid kaupmehed välja sõitnud, kui liivlased küsisid Meinhardilt pilgates: „Kui palju maksab sool ja vammuseriie Ojamaal?“ Liivlasil kujunes isegi kavatsus Meinhardi surmata, mida

nad aga ei teinud. Viimaks jäi Meinhard haigeks ja suri 1194. a.

Veel halvemini käis Meinhardi järglase käsi, kes ilmus liivlaste juurde ristisõdijatega¹. Ta langes lahingus liivlase Imanta kae läbi.

Piiskop Albert. Mõõgavendade ordu. Kolmandaks Liivimaa piiskopiks sai Albert. Ta oli osav ja kaval mees. Albertile oli täiesti selge, et pole võimalik sihile jõuda sõjalise jõuta. Tema oligi too mees, kes peale sundis ristiusu liivlasile, eestlasile ja lätlasile, maa vallutas ja pani aluse sakslaste võimule meie maal. Aastal 1200 ilmus Albert ristisõdijatega ja vaprate ning osavate rüütlitega Väina jõe suudmesse. Liivlased aimasid paha ja olid nende vastu täis umbusaldust ning väga vaenulised. Nad tungisid Üksküla kantsi minevaile sakslasile kallale, haavates ja surmates paljusid. Seejuures löid nad maha ka ühe preestri. Selle järel tulid ristisõdijad, süütasid liivlaste põllud ja tegid neile nii palju kahju, kui suutsid. Liivlased löid kartma ja tegid rahu, kusjuures mitmed lasksid endid ristida. Et piiskop Albert ei usaldanud liivlasi, siis tarvitas ta kavalust. Ta korraldas peo ja kutsus sinna liivlaste vanemad. Parajal ajal pandi aga vanemad ühte majja kinni. Nende hulgas ka Kaupo. Vanemad vabanesid vangist peale seda, kui nad olid andnud pandiks oma pojad (ligi 30). Liivi poisid saatis Albert Saksa- maale, kus neid ristiusus kasvatati ja koolitati.

Liivlaste vaenulisus sundis sakslasi kindlat toetuspunkti ehitama. Aastal 1201 asutas Albert Väina jõe kaldale Riia linna. Kõigepealt ehitati piiskopiloss. Lossi külje all tekkisid varsti kaupmeeste ja käsitöölise majakesed. Kaupmehed ja käsitöölised tulid sinna Saksamaalt osalt vabatahtlikult, osalt kutse peale. Ehitati ka tore peakirik, kus piiskop pidas jumalateenistust. Et sakslaste elu uues kodupaigas oleks hästi kaitstud, ehitati linnale kõrge müür ümber.

Piiskopiga kaasa tulnud käputäie ristisõdijate jõud oli liiga nõrk, et alistada liivlasi ja teisi rahvaid. Pealegi oli ristisõdijail viisiks üürikest aega siin viibida. Nad olid harilikult ühe suve ja pöördusid selle järel kodumaale tagasi. Piiskop Albert taipas, et väga tarvilik on püsiv sõjavägi, kes avitaks kindlustada sakslaste võimu Liivimaal. Ta asutaski 1202. a. sõjameeste ühingu **Mõõgavendade ordu** nime all.

¹ Ristisõdijaiks kutsuti neid seepärast, et nad kandsid ristikuju paremal õlal rõivaste küljes.

Orduvennad polnud harilikud, vaid vaimulikud rüütlid. Igaüks neist andis töotuse, et ta ei naitu, jääb sõnakuulelikuks ning võitleb paganate vastu. Nad kandsid valget mantlit, mille õla kohale õmmeldi punane rist ja selle alla mõök. Need olid orduvendade välised tunnused.

Kaupo. Liivlased heidetakse alla. Ordurüütelite ja ristisõdijate abil alustaski piiskop Albert järjekindlat võitlust kõigepealt liivlaste ja lätlastega. Ristisõdijaist ja ordurüütleist polnud puudu. Kõik, kes ei viitsinud end elatada korraliku tööga, nagu igasugused õnneotsijad, sageli ka kurjategijad (tulesüütajad, mõrtsukad ja muud), tungisid Liivisse. Nad vabastati karistusest, kui lubasid paganate vastu minna võitlema. Paganate vastu võideldes ja nende vara riisudes oli kerge üle õõ rikkaks saada.

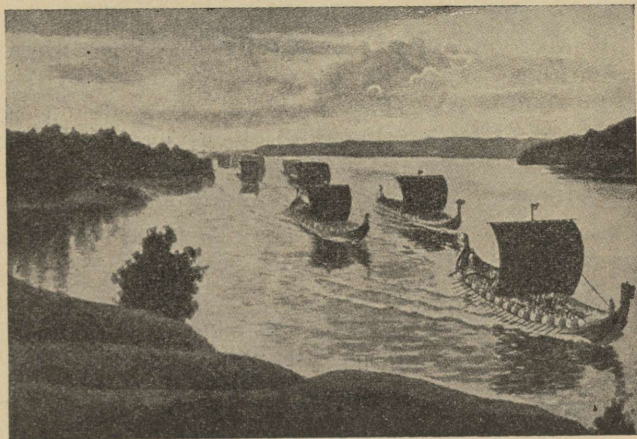
Need ristiusu toojad ei tundnud armu ega halastust. Üks tolle aja sõjateade lausub: „Meie mehed läksid vaenlase maale, kus maha löid armuta kõik rahva, põletasid majad, riisusid varanduse, veised ja hobused, viisid vangi naised ja tüdrukud.“ Tihti said sakslased sõjasaagiks väärtasjugi, nagu hõbeehteid. Jõuti saagiga õnnelikult koju, siis jagati see omavahel. Liivlasist said sakslased kergesti jagu. Liivlasi oli vähe, pealegi võttis nende vanem Kaupo ristiusu vastu ning hakkas sakslastega sõbrustama. Ta oli tähtsaim, osavaim ja lugupeetuim liivlaste vanemaist. Alul seisis temagi oma rahva vabaduse eest (ta vangistati ühes teiste vanematega Alberti käsul), sattus aga siiski viimaks sakslaste mõju alla. Sakslased tegid kõik, et võita Kaupot enda poole. Nad võtsid ta kaasa Rooma ja tutvustasid teda kui liivlaste vanemat paavstiga. Paavst, „püha isa“, oli kogu kristliku kiriku pea ja juhataja. Ta võtnud Kaupo väga lahkesti vastu ja küsinud liivlaste ning nende naabrite elu-olu järele. Ka õnnistanud paavst Kaupot ja jaganud talle rikkalikult kinke (raha, piibel). Roomas käies nägi Kaupo sealset ja ka Saksamaa elu ning tuli otsusele, et kristlasile vastuseisimine on võimatu. Nii saigi Kaupost kindel sakslaste toetaja. Selle peale said tema oma rahvas, Toreida liivlased, väga viha-seks. Nad hävitasid ta vilja põllult, lõhkusid ta mesipuud ja tegid talle kahju, kuidas suutsid. Kaupo seisukord muutus raskeks ja ta läks Riiga, kus ta võeti väga lahkesti vastu. Siit tuli ta tagasi, kuid sakslastega, et oma maad tagasi võita (1206). Oma kantsi võttis ta ära ja põletas maha, kuna vanem Dabrel'i kantsi ei suudetud ära võtta. Viimast piirati ristisõdijate poolt pikemat aega, kuid tagajärjetult. Lõpuks olid

liivlased siiski sunnitud juba samal aastal alistuma ja ristiusku vastu võtma.

Veel kergema vaevaga alistati lätlased. Neil oli vähe eeldusi sõdimiseks. Pealegi said lätlased tihti kannatada naabreilt. Nad alistusid sakslasile peaaegu võitluseta. Võidetud liivlased ja lätlased olid siit peale kohustatud ühes sakslastega eestlaste vastu võitlema.

3. Esimesi kokkupuutumisi eestlastega.

Saarlaste röövretk. Võitlus merel. Saarlased olid julged merimehed. Nad võtsid sageli ette röövretki Taani- ja Rootsi-maale. A. 1203 tekkis nende vanemal jälle kavatsus minna

Skandinaavlaste laevad. Säärased olid arvatavasti ka saarlaste omad.

tülitama läänepoolseid naabreid, nimelt taanlasi. Enne küsiti aga tarkade kaudu jumalailt nõu¹. Saades jaatava vastuse asuti kauget sõitu ette valmistama. Parandati ja ehitati laevu ning seati korda sõjavarustus. Niipea kui lõppesid ettevalmistused ja kätte jõudis kohane aeg, kogunesid laevad kindlaksmääratud kohta, kust asuti teele 16 laevaga, igaühes 30 meest. Jõudnud Taani randa, mindi ettevaatlikult maale, kus teotseti kiiresti. Eestlased rüüstasid maad, põletasid ühe kiriku maha ja tõid selle kellad kaasa, röövisid elanikelt nende varanduse ja võtsid neid endid vangi. Kui enam

¹ Seda tehti mitmel viisil, näit. liisuheitmise teel, või pandi tähele, kummale küljele ohvriloom surmamisel langeb. Langes loom paremale küljele, siis see tähendas head.

midagi polnud võtta, tulid nad saagiga kiiresti laevadele ja purjetasid tagasi.

Teel kohtas saarlasi piiskop Albert ühes ristisõdijatega, kes tulid Saksamaalt. Ristisõdijad seadsid endid võitlusvalmis. Seal seletasid aga saarlased neile, et vaenuks ei olevat põhjust, sest nad olevat riialastega rahu teinud. Ristisõdijad jäid seda uskuma. Mõni päev hiljem kohtasid vastased teineteist Visbys. Niipea kui ristisõdijad nägid saarlasi, seadsid nad oma laevad valmis. Samuti toimisid saarlased. Nad lasksid 8 laeva teistest kaugeneda, et juurdetulevaid ristisõdijaid sisse piirata. Sakslased tormasid peale. Algas äge võitlus. Saarlased tõmbasid konksudega vastase laevu ligi, et siis hävitada meeskonda käsitsivõitluses. Seejuures asetati raskused laeva pärra, mille tõttu laeva nina tõusis kõrgemale, sest kõrgemal olles on palju soodsam vaenlast tabada ja teda hävitada. Ninas olijad pidasid käsitsivõitlust, kuna püüasid toetasid neid viskeodade, lingude ja nooltega. Eestlaste laevadest langes kaks täielikult vaenlase kätte ühes kirikukellade ja vangidega. Kolmanda laeva meeskonnast jäi järele 8 meest, need tõmbasid purjed üles ja viisid kaasa ühe sakslase, kelle nad tapsid hiljemini, kui laevad kokku tulid. Laev ise arvatavasti meeste vähesuse tõttu põletati ära ühes langenutega.

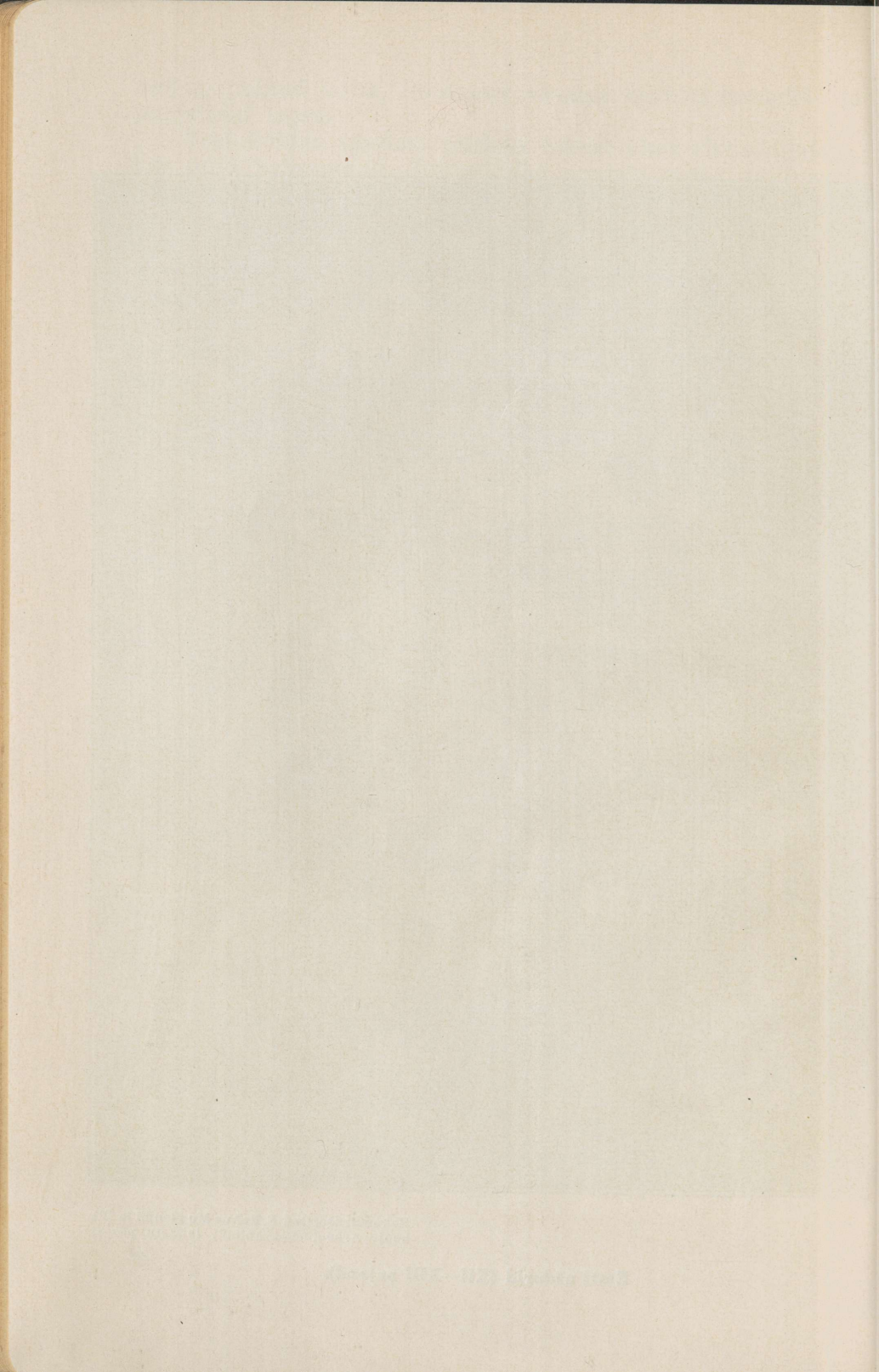
Ka sakslaste kaotused olid suured, mistõttu nad teist korda enam peale tungida ei julgenud, kui eestlaste laevad kokku tulid. Saarlased purjetasid järelejäänud vara ja laevadega koduveetesse tagasi.

Mõni aasta hiljem oli eestlasil kokkupuutumisi sakslastega mandrilgi. Sakslased hakkasid peale liivlaste alistumist ka eestlaste maad vallutama ja neile ristiisku peale sundima. See nõudis aga palju aega, sest eestlased olid oma lõunapoolseist naabreist vapramad ja sõjakamad.

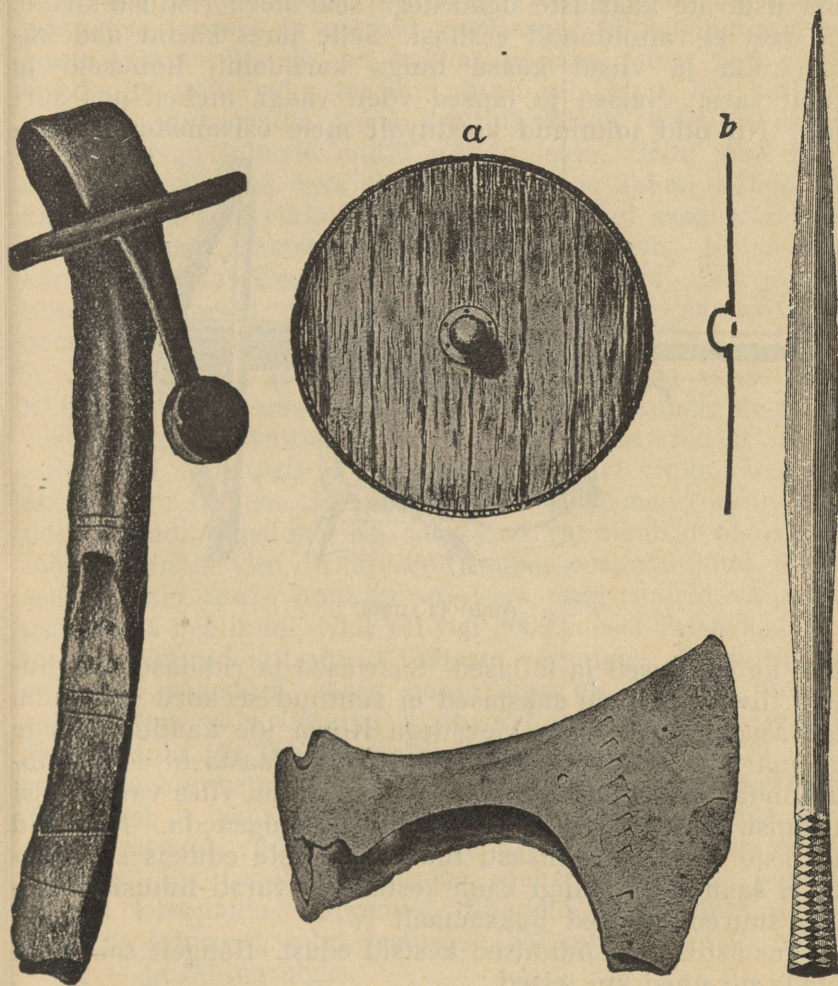
Rekonstrueeritud E. Rahva Muuseumi ja Ülikooli Arheoloogiakabineti leidiste põhjal.

Eesti sõdurid (XII—XIII sajand).

4. Lembitu. Madisepäeva (Paala) lahing.

Lembitu lätlasile ja liivlasile kätte maksmas. Kord, kui sakslased 1211. a. Viljandi kantsi piirasid, lubasid eestlased häda sunnil ristiusu vastu võtta. See ei tähendanud aga lõsist

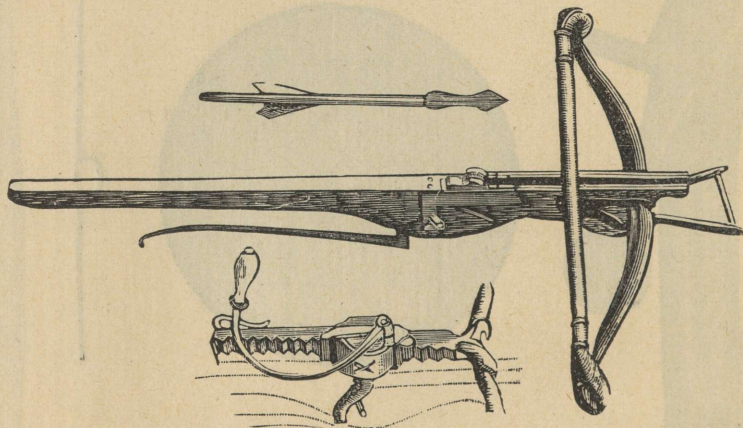

Raua-aja (noorema) relvi: ratsaniku mõök, odaots, sõjakirves ja kilp.

rahu. Varsti läksid eestlased kuulsa Sakalamaa vanema Lembitu juhatusel sakslasile ja nende abilisile kätte maksma. Lembitu oli mees, kes tekkinud seisukorrast sai õieti aru.

Temale oli selge, et ühes ristiusu vastuvõtmisega kaotab rahvas vabaduse ja langeb võõra vaenulise rahva ikke alla. Samal 1211. a. liikuski Lembitu vägi lõuna poole. Sellest sõjaretkest võtsid osa sakslased ja ugalased, ridalased ja saarlased.

Jõudnud üle praeguse Säde jõe, hävitasid sakalased ühes oma ustavate kaaslaste ugalastega seal-oleva ristiusu-kiriku. See veel ei rahuldanud eestlasi. Selle järel käisid nad külast külla ja viisid kaasa hulga kariloomi, hobuseid ja muud vara. Naised ja lapsed võeti vangi, mehed aga surmati. Nii olid toimunud korduvalt meie esivanemate kodu-

Amb ja nool.

maal ka sakslased ja lätlased. Saarlased ja ridalased kimbutasid liivlasi, kellele sakslased ei suutnud seekord abi anda. Saarlased ilmusid oma laevadega Koiva jõe kaudu liivlaste vanema Kaupo kantsi Toreida alla ja laastasid seal ümbruskonda, võttes kaasa hulga sõjasaaki ning viies vangi naisi ja lapsi. Vähesel läks korda Riiga põgeneda. Nii said sakslaste abilised hirmsasti lüüa. Eestlaste edukas sõjategevus ei saanud aga kuigi kaua kesta, sest varsti ilmusid vaenlaste suured abiväed Saksamaalt.

Vastastikused sõdimised kestsid edasi. Rängalt said kannatada nii ühed kui teised.

Sakslased Lembitu kantsi piiramas. Kord tungisid sakslased eestlaste maale, Sakalasse, ja piirasid Lembitu Leole kantsi (1215). Kants asus keset sood ja oli küllaldaselt tugev, millest tunnistust annab meie ajani säilinud linnamägi (Suure-Jaanis). Kahjuks oli tookord Leole kantsis vähe kaitseväge. Sellele vaatamata pani kants mitu päeva vastu.

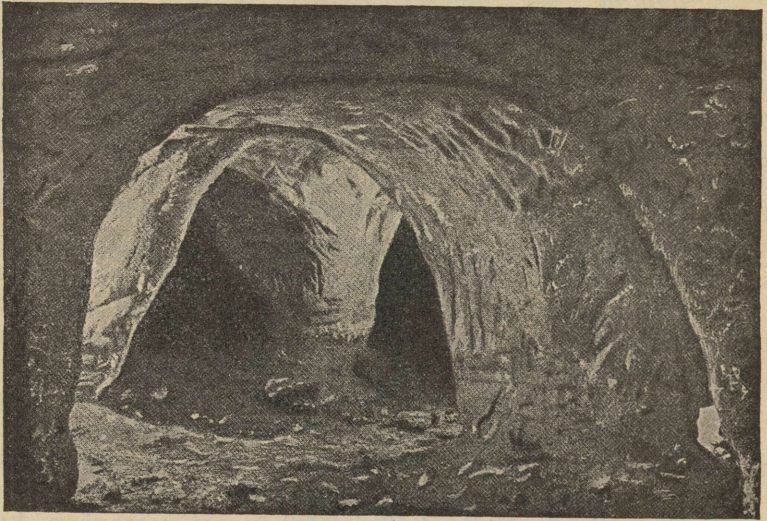
Alul sõdisid kaitsjad Lembitu juhatusel niivõrt südilt ja julgelt, et vaenlased kokkusid ja kavatsesid piiramist katkestada. Lootes abivägede tulekut jätkasid nad siiski piiramist. Nad vedasid valli juurde hulga puid ja süütasid need. Tuli kasvas kord-korralt ikka suuremaks ja ulatus juba üle valli, see tekitas kaitsjais hirmu. Viimaks kaotasid kaitsjad igasuguse lootuse ja astusid vaenlasega läbirääkimisse, sest kants täitus suitsuga, ka hakkas põlema puust tara. Sakslased olid nõus rahu tegema ainult sel juhul, kui eestlased lasevad endid ristida. Seisund oli äärmiselt raske ja Lembitu ühes teistega lubasid endid ristida lasta. Selle järel tungisid sakslased ühes oma abiliste lätlastega kantsi, võtsid kõik kaitsjate vara ja rikkuse kaasa ning jagasid saagi omavahel.

Pikapeale laastati maa ja kurnati rahvas. Kõige enam kannatas Lõuna-Eesti, Sakala ja Ugandi. Ikka enam ja enam tundsid eestlased, et vaja on vabastada maa vaenlastist ning need tagasi paisata mere taha.

Madisepäeva (Paala) lahing. Asja etteotsa astus Lembitu. Ta sõitis maakonnast maakonda ja kutsus kogu rahvast otsustavale võitlusele sakslastega. Võidu kindlustamiseks paluti abi venelasilt ja saadeti neile suuri kinke. Venelaste abi jäi aga hiljaks. Eestlaste malev, 6000 meest suur, kogunes Viljandi lähedale. Ka sakslased valmistusid otsustavaks löögiks. Nende siht oli lõplikult murda eestlaste jõud. Sakslased kogusid suure hoolega sõjaväge ning saatsid välja oma osavamad pealikud. Neil oli ligi 3000 meest ratsaväge, keda toetasid suured lätlaste ja liivlaste väesalgad. Lembitu taganes oma vägedega põhja poole, kus oli rohkem metsi ja rabu. Neis võis lahingu kaotuse korral leida peljupaika. Jäädi Paala jõe lähedusse metsa servale peatuma ja oodati sakslaste lähenemist. Sakslaste väed lahkusid lahingukorras Viljandist 21. sept. 1217. a. ja liikusid eestlaste suunas. Kesksaigas asusid rüütlid, paremal tiival liivlased ja vasakul lätlased. Ka Lembitu oli oma mehed jaotanud: paremad mehed keskpaika, nõrgemad tiibadele. Kui paras aeg oli alustada lahingut, tulid eestlased lahinguvalmis äkki metsast välja — ja lahing algas.

Verine võitlus oli kestnud juba kaua, kuid polnud ikka veel näha võitu. Lembitu viibis oma vägede esirinnas ja julgustas mehi. Kannatada said liivlased, kannatada said ka lätlased. Lätlasi langes palju surnuina ja haavatuina. Vapralt võitlesid eestlased. Kõik aga ei avitanud. Sakslaste parem sõjakunst murdis eestlaste jõu. Pealegi langes keset ägedat

lahingut Lembitu, eestlaste osavaim väejuht ja rahvavanem. Langes ka mitu teist eesti vanemat. Samuti langes ka liivlaste vanem Kaupo. Oma vanemate, eriti aga Lembitu langesmist nähes kaotasid eestlased julguse. Nad taganesid, jättes lahinguväljale ligi 1000 laipa. Vaenlase kätte langes umbes 2000 hobust, palju relvi ja muud saaki. Kõik röövitud vara jagati võitjate vahel ühetasaselt. Paar päeva hiljem, kui võitjad olid tublisti rüüstanud ja põletanud, palusid eest-

Maa-alune peljupaik (koobastik) Arukülas Tartu lähedal. Peljukoopad andsid küll kaitset, kuid mitte talviti, mil raske oli teed nende juurde varjata, sest jäid ju jäljed lumele. Parimaks varjuks oli rahvale nii suvel kui ka talvel ikkagi tihe mets. Head kaitset andsid ka soosaared, kuhu viisid salateed.

lased rahu. Nii lõppes kuulus Madisepäeva lahing 21. sept. 1217. a. eestlaste suure kaotusega. Eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud.

*

Kuidas tol ajal sõditi ja paganausulisi koheldi, jutustab järgmine lugu. Kord tungisid sakslased Harjumaale. Harjulased olid teinud endile suured maa-alused koopad ja sinna paku läinud. Vaenlased leidsid aga koopad üles. Nad tegid koobaste suudmeisse ööd-päevad tuld ja suitsu ning lämmatasid sel teel seesolevad inimesed. Kes jäid veel ellu, need kisti välja ja tapeti. Lämmunud inimesi oli koopais ligi tuhat. Saagina viidi kaasa raha, rõivaid ja palju muud vara.

5. Tartu langemine.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt. Saarlased, kes oma kodukohas tegid Taani kantsi maatasa, julgustasid mandri eestlasi ning õpetasid neid tarvitama kiviheitemasinaid ja teisi relvi. Nende kihutustöö mõjus. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui taanlasi kodumaa pinnalt minema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõigepealt astusid välja rõhujate vastu mandril Harju- ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlasist puhtaks. Ainult Tallinn jäi veel taanlaste kätte.

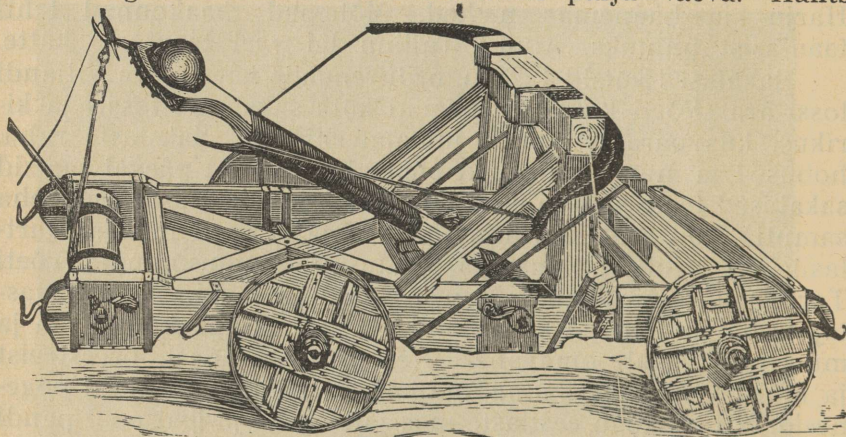
Sakalased võtsid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi ära. Võeti kinni ja surmati kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti peeti jumalateenistust. Sakslaste raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepäasse ja soovitasid seal teha samuti. Nad saatsid võidutähena oma verised mõõgad tartlasile, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, kuna raha ja muu vara jagati omavahel. Kes orduvendadest, preestreist ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, need põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud maksma. Võitjad pesid endid, oma maju ja kantse veega ning küürisid luuaga, et ei jääks jälgegi järele ristiusust. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis olid maetud kirikuaedadesse, haudadest välja ja põletasid need endise paganliku kombe järgi. Saadikute kaudu lasti sakslasile Riias öelda, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja niikaua vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud.“

Tartu langemine. Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistusid uuele sõjakäigule. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Venelasile saadeti osa sakslasilt saadud saagist. Appitulnud vene sõjaväed paigutati Tartu, Otepäale ja Viljandi. Kindlustati hoolega kante ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid relvi. Neid olid eestlased ordurüütleilt palju saagiks saanud. Uusigi tehti juurde.

Sakslasile suureks abiks oli nende tugev ristiõdijate parv, mis jõudis eestlaste maale 1223. a. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlasile olid abiks küll vene-

lased, kuid neid oli vähe. Kõigepealt tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuus Viljandi kantsi alla. Algas kantsi piiramine. Nälja ja haiguste tõttu pidid julged sakalased oma kantsi sakslasile andma ja ristiusu vastu võtma.

Selle järel tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmine nõudis sakslasilt palju vaeva. Kants

Kiviheitmasin.

oli hästi kindlustatud ja asus kõrgel Taara mäel. Kaitsjad panid mehiselt vastu. Siia olid kogunenud kogu Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „kuni viimse veretilgani“ kaitsta oma ainukest ülejäänud vabadusepaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede tulekut. Vene abi jäi seekordki hiljaks. Sakslased omalt poolt tegid kõik, mis võimalik, et linna ära võtta ja eestlaste alistamist niiviisi lõpule viia. Tarvitusele võeti kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorn, siilid, ammu jne. Kõige suurema hoolega valmistati vallikõrgust puust piiramistorni. Selleks kulus ligi kaheksa päeva. Samal ajal valmistasid teised kiviheite- ja muid masinaid ning relvi. Oli torn valmis ja kraav täidetud, hakati torni üle kraavi linnamäele lähemale nihutama. Piirajad kaevasid ööd ja päevad, et kõrvaldada osa mäge ja torni lükata linna müürini. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid tulist rauda ja tulekatlaid, mis olid täidetud põlevate ainetega. Usinasti töötasid linna kaitsjadki. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning

relvi. Eesti kütid surmasid ambude ja vibudega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsis suure tule ja tegid mulgu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasid nad tulega täidetud rattaid alla, et nii süüdata torni. Sakslased aga ajasid tule laiali, löid rattad puruks ja päästsid torni sel teel lekidest. Nii sõditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased torni joosta, lubades suurt tasu vallile ronijaile. Algas tormijooks. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid tormiredelit mööda vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi mulgu, mille kaudu kaitsjad olid veeretanud alla tulerattaid. Kui sakslasi juba oli küllalt kantsi tulnud, järgisid neile lätlased ja mõned liivlased, kes võitlesid siingi kaasa. Nüüd algas veriseim võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti maha. Ei antud armu ei naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamunder ning saadeti ta oma vürstile teatama kõigest sündinust.

Tartu langemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

1. Esimesi kokkupuuteid naabritega.

1) Missugused rahvad olid eestlaste naabriteks ja kus nad elasid? 2) Missugusel viisil puutusid eestlased kokku naabritega? 3) Millal valitses Rootsis kuningas Ingvar? 4) Kellega ta sõdis? 5) Mis tee kaudu saabusid Ingvari sõjaväed Eestimaale? 6) Miks tuli Ingvari sõjakäik eestlastele ootamata? 7) Miks sõditi Eestis harilikult talvel? 8) Kuidas kaitsesid muistsed eestlased sõja korral oma vara? 9) Mida nimetati majaks? 10) Missuguseid relvi tarvitasid muistsed eestlased? 11) Kuidas lõppes Ingvari sõjakäik? 12) Kus löödi Ingvariga otsustav lahing? 13) Missugune maakond oli seal vanasti ning on praegu? 14) Kuhu tegi sõjakäigu vürst Jaroslav? 15) Milline maakond on praegu muistse Ugandi kohal? 16) Missuguse linna asutas Jaroslav ja missugune oli selle linna saatus? 17) Kas eestlased tegid venelaste maale ka sõjakäike? 18) Mida tead jututada sellest?

2. Sakslaste ilmumine.

1) Kirjelda Saksamaa lääniolusid! 2) Mis oli vasalli tähtsamaks kohuseks senjööri vastu? 3) Loenda ja joonista rüütlite relvi! 4) Loenda ja joonista rüütlite piiramisvahendeid! 5) Kuidas kasutati neid piiramisvahendeid? 6) Kumb linn oli sarnasem nüüdisaegsega, kas eestlaste maalinn või sakslaste linn? 7) Milles erinesid sakslaste linnad eesti maalinnadest? 8) Nimeta Põhja-Saksamaa tähtsamaid kaubalinnu! 9) Joonista Läänemere ja ta ümber olevate maade kaartvisand ning näita noolega, missugust teed mööda kauplesid sakslased esialgu Venemaaga! 10) Miks ilmusid sakslased Väina jõesuudmesse? Märki oma kaartvisandile Väina jõgi! 11) Mida ostsid sakslased liivlastelt ja mida müüsid? 12) Miks saadeti munk Meinhard Liivi-

maale? 13) Kelleks ülendati ta hiljemini? 14) Kuhu ehitas Meinhard kiriku? 15) Miks lasksid paljud liivlasist end ristida? 16) Mispoollest olid sakslaste ehitatud kantsid paremad liivlaste omadest? 17) Kuidas suhtusid liivlased ristiususse pärast kantside valmissaamist? 18) Miks ei tahtnud liivlased ristiusku vastu võtta sinu arvates? 19) Missugune liivlaste vanem laskis end siiski ristida? 20) Kuidas käis Meinhardi järglase käsi Liivimaal? 21) Jutusta lühidalt Alberti saabumisest Liivimaale! 22) Millal asutati Riia linn? Jutusta ta asutamisest! 23) Millal asutati Mõõgavendade ordu? 24) Milleks asutati ordu? 25) Mida pidid orduvennad töötama? 26) Missugused olid orduvendade välistunnused? 27) Mispärast tulid sakslased ristsõdijateks? 28) Kuidas toimisid ristsõdijad ja ordurüütlid röövretkede aegu vaenlase maal? 29) Kuidas sattus Kaupo sakslaste mõju alla? 30) Kuidas suhtusid liivlased Kaupo meelemuutusse? 31) Kuidas alistasid Albert ja Kaupo liivlased? 32) Kuidas alistusid lätlased sakslastele ja mispärast?

3. Esimesi kokkupuutumisi eestlastega.

1) Kuhu oli saarlastel kombeks röövretki teha? 2) Missugused rahvad veel tegid muiste selliseid röövretki? 3) Kirjelda 1203. a. saarlaste röövretke Taanimaale! 4) Miks tulid saarlased kiiresti tagasi? 5) Kirjelda saarlaste merevõitlust ristsõdijatega! 6) Otsi kaardilt üles Ojamaa, Visby, Saaremaa ja Taani! Märgi nad oma Läänemere kaartvisandile! 7) Miks hakkasid sakslased tungima eestlaste maale?

4. Lembitu. Madisepäeva (Paala) lahing.

1) Joonista Eesti ja Põhja-Läti kaartvisand! (Märgi seal muistsea maakonnad! Kriipsuta alla nende maakondade nimed, mis võtsid osa 1211. a. tasuretkest!) Viiruta eri värvides kohad, kus umbkaudu sakalased ja ugalsed ning saarlased ja ridalased rüüstasid! 2) Kuidas toimisid eestlased 1211. a. tasuretkel vaenlaste maal? 3) Märgi oma kaartvisandile Leole kants! 4) Kuidas sundisid sakslased Leole alistuma? 5) Miks aitasid sinu arvates lätlased vallutada Leole kantsi? 6) Missugused maakonnad kannatasid kõige enam sakslaste rüüstamise all? 7) Kuidas valmistus Lembitu otsustava võitluse vastu sakslastega? 8) Kas venelased tulid eestlastele abiks? 9) Miks ei võidelnud eestlaste vägi sakslastega Viljandi juures? Kas võis olla selleks ka muid põhjusi peale raamatus mainitu? 10) Missugune oli saksa väe koosseis Madisepäeva lahingus? 11) Kuidas asetused Madisepäeva lahingus a) sakslaste, lätlaste ja liivlaste ning b) eestlaste tugevamad ja nõrgemad väeosad? (Joonista skeem!) 12) Kirjelda Madisepäeva lahingu käiku ja tagajärgi! 13) Kirjuta skeemi juurde Madisepäeva lahingu kuupäev ja aasta! 14) Missugused olid eestlaste peidupaigad? (Vt. lk. 51 pildi alt.)

5. Tartu langemine.

1) Missugused vaenlased olid vallutanud Põhja-Eesti? 2) Jutusta lühidalt eestlaste vastuhakkamisest taanlastele P.-Eestis! 3) Missugused kantsid vallutasid eestlased a. 1223? 4) Kuidas kohtlesid eestlased võidetud vastaseid? 5) Missuguseid ettevalmistusi tegid eestlased sakslaste tasuretke tagasilöömiseks? 6) Kes toetasid sakslasi, kes eestlasi 1223.—24. a. sõjas? 7) Missuguse eestlaste linna vallutasid sakslased kõige esmalt? 8) Missugust hakkasid nad siis piirama? 9) Missuguseid piiramisvahendeid tarvitati Tartu vallutamisel? 10) Missuguseid kaitsevõtteid tarvitasid Tartu kaitsejad? 11) Millal langes Tartu? 12) Kuidas kohtlesid võitjad Tartu kaitsejaid? 13) Missugust tähtsust omas Tartu langemine kogu eestlaste maale? 14) Mispärast jäid sinu arvates eestlased võitluses sakslastega alla?

IV. Piiskoppide ja orduaeg.

1. Vallutatud maade jagamine. Läänimehed.

Vaimulikud Riia peapiiskopiga eesotsas ja ordu jagasid vallutatud maad endi vahel. Alul said piiskopid suurema osa maist. Hiljem, kui oli vallutatud kogu maa, kogunes suurem osa maist ordu kätte, sest oli ju tema tegelikult eestlaste, liivlaste ja lätlaste maad ära võitnud. Ordu kätte läks enamasti ka võim võidetud mais. Seepärast nimetataksegi sageli aega **1227. a.—1561. a.** orduajaks. Ülevõimu süvendamine pärisrahvaste suhtes ja välisvaenlased sundisid maahärrasid (ordu, piiskopid, linnad) endi vahel ikka jälle koostööle. Nii moodustas Vana-Liivimaa olude sunnil mingi riikide seose.

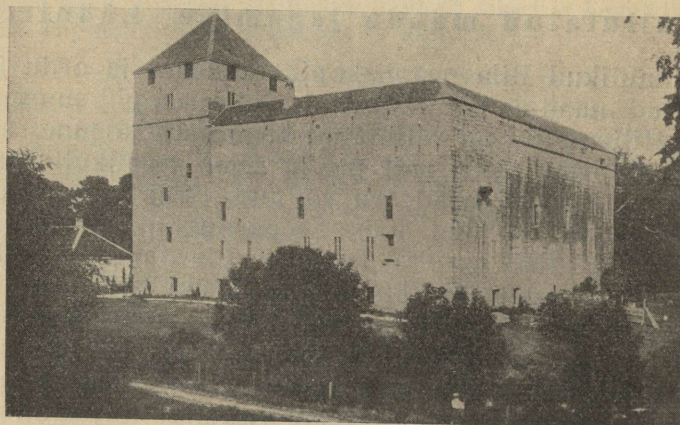
Riia piiskop tõsteti peapiiskopi ausse. Peale tema olid veel piiskopid: üks Tartus, teine Lihulas, hiljemini Haapsalus, kes valitses Lääne- ja Saaremaa üle, kolmas Tallinnas ja neljas Kuramaal. Piiskopid ja ordu ei suutnud kõiki oma suuri maid valitseda ja kasutada. Nad andsid maad suuremate või väiksemate osadena ühes talupoegadega sakslasile läänina eluajaks tarvitada. Läänisaajaid nimetati läänimeesteks, läániandjaid läániisandaiks. Nii hakkas meie kodumaal nagu Saksamaalgi maksma läänolu ehk feodalism. Läänimees pidi maa eest oma isandat sõja korral ratsamehena teenima ja ka talupojest lihtsõjamehi kaasa tooma. Läänimaist kujunesidki meie kodumaal hiljemini mõisad ja läänimeestest mõisnikud. Nemad moodustasid meie kodumaal mõisniku- ehk aadliseisuse.

2. Eestlaste elu uutes oludes.

Losside ehitamine. Maajagamise järel hakkasid sakslased endid meie maal kindlustama. Ordu, piiskopid ja läänimehedki ehtasid hulga kindlustatud lossse. Seda tehti kõigepealt selleks, et oleks hõlpsam maa pärisrahva üle valitseda.

Eestlased ei tohtinud nüüd enam endi algatusel sõtta minna naaberrahvaste vastu, ei tohtinud ka nendega lepinguid sõlmida. Vanadele jumalatele ja esivanematele said nad nüüd ainult salaja ohverdada; avalikult pidid nad aga käima kirikus ja täitma ristiusu kombeid.

Uued maaisandad panid rahvale varsti peale mõnesuguseid töid. Aegajalt ilmus külasse mõni ordurüütel või lääni-mees ning käsutas hulga külamehi lossiehitamistööle. Lossid ehitati õige sageli eesti maalinnade asemele; asusid ju

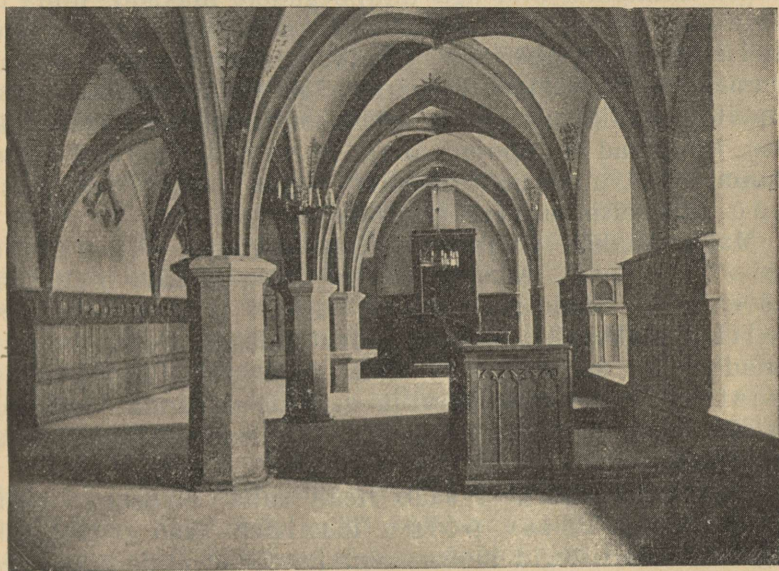

Kuressaare loss praegusel kujul.

need suuremalt jaolt soodsail kaitseseisukohtadel, näit. kõrgeil mäekünkail. Nii toimisid meie kodumaa vallutajad näit. Tallinnas, Tartus, Viljandis, Otepääl ja mujal. Losside ehitamine oli palju aega ja vaeva nõudev töö. Töötati vahet pidamata ning valju sunni all tasuta. Ehitusmaterjaliks tarvitati pae- ja telliskive. Eestlased pidid murdma paat ning vormima telliskive. Kui löövid või paekivilademed olid ehitatavast lossist paar kilomeetrit eemal, siis teostati kivide kohaletoimetamist järgmiselt. Inimesi käsutati hulgaviisi kokku. Nad pandi ritta lossist löövini, 2—3 sammu igaühe vahet. Esimesele ulatatud kivi kätte, kes pidanud selle nobedasti järgmisele edasi andma. Nii rännanud kivi kiiresti käest kätte ja jõudnud ehitatava lossini. Saksamaalt või Ojamaalt tulnud müürseppade juhatusel laoti siin kivid üksteise peale müüriks ning liideti kokku lubja ja liiva seguga. Selleaegsed müürsepad oskasid valmistada lubjast haruldaselt head side-

ainest, mistõttu paljud lossimüürid on püsinud läbi sajan-
dite lagunemata.

Lossi piirasid kõrged kivimüürid. Väljaspool müüri aset-
ses veel kraav, mis oli lai, sügav ning veega täidetud. Kraa-
vist viis üle sild. See tõmmati vaenlase lähenemisel üles vastu
suurt lossi raudväravat. Lossi nurkadele ja mujale ehitati
müürist palju kõrgemad ja pisut välja ulatuvad kaitsetornid.
Nii oli igalt poolt hea vaenlast tagasi tõrjuda.

Kuressaare lossi endine kirik.

Tähtsaim ehitis lossis oli elamu ja sellel olev kõrge torn. Tornist võis kaugele näha ja kergesti vaenlase lähenemist silmata.

Elamus leidusid väga mitmesugused ruumid: lossi kirik altariga ja pühade piltide ning kujudega, saal, koosolekute-
toad ja harilikud eluruumid. Elamu all olid sügavad keld-
rid, kus peale sõjamoona ja toidutagavara hoiti ka vange. Väga tähtis oli lossielanikele kaev, mis asus harilikult keset
hoovi. Kaevu veetagavara pidi olema suur ja lossi kaitsjaid
pikemaks ajaks veega varustama. Kirjeldatud lossid andsid
kaitset nii alistatud rahva kui ka välisvaenlaste vastu. Nad
olid oma aja sõjaväele peaaegu võitmatud.

Peale losside aitasid eestlased veel ehitada kirikuid ning teha teid ja sildu. Teede eest hoolitsesid sakslased selleks, et sõjavägi võiks ruttu liikuda sinna, kus teda vaja.

Maksud. Mõisade tekkimine. Losside ja teede ehitamine nõudis külarahvalt küll palju tööd, kuid see töö oli ajutise iseloomuga. Oli loss kord valmis või tee tehtud, siis vajati talumehi ainult paariks päevaks aastas parandustöödele. Need ei nõudnud eestlasilt enam palju aega ega jõudu. Hoopis tülikamad olid aga talupoegadele maksud, mida tuli uutele maa valitsejatele maksta. Makse maksid paljud talud, vahel isegi külad üheskoos. Üheskoos makse maksvad majapidamised moodustasid vakuse. Iga vakus korraldas oma isandale mihkclipäeva ajal toreda peo. Sinna tulid kõik vakusse kuuluvad talupojad oma härrale iga-aastast maksu tasuma. Olid maksud makstud, algas üldine lõbutsemine, mis seisis peaasjalikult õllejoomises.

Makse maksti peamiselt viljas ja lihas, sest raha oli maal vähe liikvel. Maksuks saadud vilja ja liha mahutamiseks ehtasid läänimehed maale aidad ja vahel ka mõne tuuliku maksuvilja jahuks jahvatamiseks. Soodsate viljahindade ajal müüsid nad oma tagavarad linnakaupmeestele. Need maksid vilja eest head hinda. Seda nad võisidki, sest nad ise müüsid vilja veel kallimalt edasi Flandriasse.

Nähes, et vilja eest saab head raha, otsustasid läänimehed hakata ka ise põldu harima. Nad ostsid talupoegadelt maad, tegid metsas alet ja võtsid endi kätte need talud, millede elanikud välja surnud. Sõja ja katku aegadel juhtus üsna tihti, et mõnes taluperes kõik liikmed surma said. Vahel aga kihutasid läänimehed isegi hirmsate ähvarduste ja peksu abil talupoegi nende taludest välja ning võtsid maad endale. Nii hakkasid tekkima läänimeeste mõisad. Mõisa põlde pidid jällegi talupojad harima. Esialgu oli mõisu vähe ning nende põllud väikesed ja seepärast ei tulnud talupoegadel mõisas palju tegu teha.

3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343.—44. a.

Põhja-Eestis, mis kuulus Taanile, oli talupoegade seisukord halvem kui kuskil mujal. Mõisnikud toimisid siin julgemalt kui piiskopi mail, kus vahetevahel piiskopid andsid kaitset talupojele. Taani kuningas oli kaugel ega suutnud seepärast mõisnikke küllaldaselt ohjendada. Seepä-

rast said mõisnikud siin maa ja rahva peremeesteks varem kui mujal. Varem kui mujal tekkisid siin mõisad ning hakati talupoegadelt rasket tegu nõudma. Sagedamini kui mujal võtsid läänimehed siin talupoegade maid vägivaldselt endale. Ka omandasid nad üsna varakult õiguse talupoja elu ja surma üle. Eestlased kaebasid ordu-meistrile ja Taani kuningale, et neid pekstakse, nende vara ära võetakse ja neid kui orje koheldakse, kuid see ei aidanud.

Jüripäeva öö. Niisuguses olukorras pidi rahva kannatus lõppema. See sündis 1343. a. Algas suur vabadusvõitlus. Abi oli palutud rootslasilt ja venelasilt-pihkvalasilt. Ka loodeti leedulasilt abi. Kavatseti kogu maa võõraste rõhujate võimu alt vabastada ja Rootsi ülemvalitsuse alla anda.

Mäss oli üsna hästi ette valmistatud ja pidi algama 1. mail, kuid algas mingipärast 8 päeva varem¹, s. o. jüripäeva ööl, 23. aprillil. Varajane pealehakkamine ajas nähtavasti mässuplaanid segi ja tõi endaga kaasa kaotuse. Kõigepealt tõusid harjulased, nende järel virulased ja läänlased. Vana isaisade viisi järgi tehti kõrge mäekünka otsa tuli, mis kuulutas kõigile, et mäss on alanud. Seda oli juba ammu oodatud. Eestlaste vabadusvõitlejate salgad tungisid nüüd mõisadesse, et hävitada oma põliseid vaenlasi ja rõhujaid. Kogu maa käidi risti-rästi läbi ning surmati sakslasi ja muid rõhujaid, keda kätte saadi. Mõisad põletati maha. Kõik sakslased pidid surema. Kui maa oli sakslasist vaba, asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk kuningat. Neile pandi kirjud kuued selga, kuldvööd võõle, kuldkannused jalga ja kullatud kroonid pähe. Võidu kindlustamiseks oli Rootsi valitsuse all olevast Soomest abi palutud. Sealt lubati suur sõjavägi appi saata, ja eestlased jäid seda ootama. Abi aga viibis, sest mäss algas varemini.

Paide läbirääkimised. Kuningate surmamine. Vahepeal oli Liivi ordumeister jõudnud Paide, et korraldada mässu vaigistamist. Ta kutsus eestlaste juhid-kuningad enda juurde läbirääkimisele. Et saadikute isik oli seni harilikult olnud ikka puutumatu, siis ilmusidki kuningad paha aimamata, kolme sulase saatel ordumeistri juurde. Mõlemaile pooltele olid läbirääkimised tähtsad: nii üks kui teine ootas abi-vägesid. Algasid läbirääkimised. Ordumeister küsi-

¹ Käesolev küsimus, nagu palju teisi Eesti ajaloo alalt, on veel lahtine. Ajaraamatud ei räägi siin üht keelt.

nud, miks eestlased kõik sakslased surnuks löönud. Sellele vastanud üks kuningaist: „Me oleme sulle kaevanud oma häda ja raskusi ning ülekohut, mida oleme kannatanud rüütlite ja aadli poolt. Pigem tahame kõik surra, kui niiviisi lasta end hävitada. Tõusime kättemaksuks, mis aga ialgi poleks sündinud, kui sa meile vähegi õigust oleksid lasknud osaks saada.“ Selle asemel, et eestlaste kuningaid antud ausõna kohaselt kui omaväärseid kohelda, andis ordumeister käsu neid vangistada. Seda kuuldes said kuningad vihaseks ja nõudsid, et neid vabastataks ja lastaks oma sõjaväe juurde. Seepeale hukati nad ühes oma kaaslastega. Arvatavasti piinati neid enne, et nad üles tunnistaksid oma sõjasaladused. Nii langesid eestlaste kuningad valelikkuse ja inetu sõnamurdmise ohvriks, ning eesti malev jäi oma juhatajaist ilma. Sakslased seda õieti ihkasidki: juhatajateta eestlaste sõjaväest polnud raske jagu saada.

Samal ajal viibis eesti peavägi Tallinna all ja piiras linna. Sinna liikusidki nüüd ordumeistri väed. Tallinnale lähenedes saadi teada, et eesti maleva leer asub Tallinna all, Ülemiste järve liivaseil kaldamail.

Tugeva vaenlase üle teateid saanud, löid eestlased kartma. Rootsi abiväed, kes olid tulemas, polnud veel pärale jõudnud. Pealegi andsid sakslased teada, et eestlased nende ees mingit armu ei leia. Nii ei võinud eestlaste malev võidu peale lootagi. Algas võitlus. Kõigest hoolimata võideldi visalt. Lahing lõppes eestlaste kaotusega. Nad kaotasid mitu tuhat meest. Paljudel läks korda põgeneda. Alles nüüd ilmusid rootsi laevad sõjaväega Tallinna alla. Sündmusest kuulda saades pöördusid rootslased tagasi. Asetleidnud kaotuse tõttu polnud mingit kasu ka venelaste abist. Lahingu kaotusega Tallinna all lõppeski eestlaste vabadusvõitlus, millele alul pandi suuri lootusi. Arvatakse, et kogu mässu ajal on eestlased kaotanud ligi 30—40 tuhat meest.

Vabadusvõitlust algasid ka saarlased, kuid tagajärjetult.

4. Eestlaste elu muutub raskeks.

Teo suurenemine. Peale õnnetult lõppenud mässu langes eesti rahvas veel raskemasse seisukorda. Maksude ja orjuste arv kasvas. Üks uus mõis asutati teise järel. Eestlastele pandi peale aina raskem teokoorem. Sakslased väitsid, et eestlaste kui mässajate vastu ei tarvitse tunda halastust. Kui talurahvas siin-seal mõisades härrade sõna

ei kuulnud ning teole ei ilmunud, siis sunniti teda selleks vägivallaga ning jälle suurendati tegu. XV sajandil oli juba palju selliseid mõisu, kus talud pidid aasta läbi iga päev saatma teomehe mõisa.

Tegu valmistas palju tülinat nii taluperemehele kui ka sulasele. Iga talu saatis teatud aja jooksul välja teomehe,

andes temale kaasa ka moonakoti. Selle valmistamine tegi perenaisele muret. Sulaselegi ei meeldinud teoleminek, sest mõisas töötati ikka kõva sunni all. Osa tööjõudu läks nüüd mõisale ja omi põlde ei suudetud tarvilikul määral harida. Seepärast töötati oma põldudel mitte ainult hilja õhtul, vaid valgetel öödelgi. Kui talumehed hetkeks hinge tõmbasid ja tööst valusat selga sirutasid, nägid nad valgel ööl selgesti eemalt mõisalossi. Tundus, nagu valvaks ta külarahva üle. „Seal ta on,“ ütles külavanem oma vanimale pojale, kes seisis ta kõrval. „Hakkame peale ja lõhume lossi maha, siis pole tarvis teole minna,“ vastas poeg. Sääraseid mõtteid mõlgutas külarahvas sageli.

„Seal ta on.“

Talupojad, kes raske teo pärast jätsid hooletusse oma põllud, jäid kehvaks. Otse nälg tükkis aga majja siis, kui juhtusid viljaikaldused või laastavad sõjad. Kitsikuses olev talupoeg hakkas siis mõisniku käest laenama, kord vilja, kord tööloomi. Seetõttu langes ta ikka suuremasse sõltuvusse mõisnikust, kes ei lubanud teda teisale elama asuda enne võla tasumist.

Talupoegade põgenemine. Talupoeg otsis väljapääsuteed oma raskest seisukorrast. Kes vähegi mahti sai, see põgenes, mõisniku keelust hoolimata. Põgeneti linnadesse, mõnikord teistesse, kaugemal olevasse mõisusse,

kus juhtusid olema inimlikumad härrad. Ettevõtlikumad talupojad jätsid kodumaa hoopis maha ning põgenesid Soome ja Venemaale, isegi Rootsi. Alul oli põgenejaid vähe. Hiljemini kasvas nende arv ikka suuremaks. Rootsi või Soome põgenejad kogunesid ilusal suveõhtul, kui külarahvas puhkama oli läinud, kindlaksmääratud kohta, istusid varemini valmis vaadatud kaluripaatisse ja sõitsid üle mere. Kõik põgenejad ei jõudnud õnnelikult pärale. Nii mõnigi jäi igaveseks merepõhja. Siiski jõudsid paljud Rootsi või Soome randa ja leidsid sealsete elanikkude poolt lahkete vastuvõttu.

Meelsasti põgenesid talupojad suuremaisesse linnadesse. Linnakodanikud olid kõik vabad ja iseseisvad inimesed. Nad tegid usinasti tööd, sest ainult töö võis neid toita. Ühed kauplesid, teised tegid käsitööd. Hoolsa töö tõttu muutusid linnad jõukaks ja tugevaks. Suuremad neist, nagu Tallinn ja Riia, ei tahtnud ordu võimu tunnustadagi. Nad andsid kaitset ka talurahvale. Kui talupojal korda läks üle aasta linnas elada, siis ei antud teda tema kurjale isandale enam välja. Tol ajal öeldi: „Linnaõhk teeb vabaks.“

Talupojad muutuvad sunnismaiseks. Talupoegade põgenemine muutus viimaks väga sagedaseks. Mõisnikud nägid varsti, et nad niisugusel teel jäävad talupojast ilma. Põgenemise ärahoidmiseks leppisid mõisnikud viimaks kokku ja lubasid jooksikuid talupoegi tagasi nõuda. Nii kinnistati talupoeg maa külge ja kaotati täielikult tema liikumisvabadus.

Nii muutus külarahva elu uutes oludes ikka raskemaks. Nälg tungis aegamööda majja. Iseseisvuse ajal eestlased puudust ja nälga ei tundnud, nüüd aga küll. Uutes oludes muutusid ka eluruumid. Varemini olid eluruumid rehetarest lahutatud, nüüd aga asuti pimedasse ja suitsusesse rehetarrel elama, mis ähvardas rahvalt võtta silmanägemise ja kogu tervise. Suuremate ja lähedamate hoonete ehitamiseks ei piisanud jõudu. Kohati ei ehitatud vaesuse tõttu saunagi. Säärasel korral viheldi rehetares. Iseseisvusaja suurist, ilusaist ja rahvarikkaist küladest, kus kõlas laul ja õitses mäng, jäid aja jooksul järele ainult varjud. Vanade eestlaste elurõõmsa laulu asemele astus orjalaul, mis oli täis kurbust.

5. Elu lossis.

Ordurüütlite elu. Sel ajal, kui rahvas raskes orjuses vaevles, elasid võõrad võitjad julgelt ja mugavalt oma los-

sides. Ordurüütteleil olid lossid igas maakonnas. Igal ordu-lossil oli oma valitseja ehk ülem. Tema käsualuseiks olid teised ordurüütliid. Iga lossiülem pidi oma lossi ja maakonda vaenlase vastu kaitsma ja selle eest hoolitsema, et tema valitsuskonnas oleks rahu ja eestlased ei tõstaks mässu. Kõrgeim võim orduis oli ordumeistril, kes elas Võnnus oma lossis ja Riias. Kui tarvis oli otsustada mõnd tähtsat küsimust, tegi ta seda ühiselt lossiülematega.

Kõik rüütliid olid ratsanikud¹. Nad kandsid seljas raudrüüsid, mis tehti väikesist liikuvaist raudosakesist, kitsaist õhukesist rõngaist ja kilbikesist. Seesugune kehakate paindus hõlpsasti ning rüütel võis üsna vabalt oma mõõka ja oda tarvitada. Pead varjas rüütliil raudne kiiver, nägu — kiivri küljes olev allalastav näokate. Peale muu oli rüütliil kaitseriistaks kolmnurkne puukilp. See oli nahaga üle tõmmatud ja rauaribakestega üle löödud. Raudrüü andis rüütliile head kaitset eestlaste ammunoolte ning mõõga- ja odalöövide vastu. Eestlasil puudus seesugune kaitserõivastis. Neil polnud ka kõiki neid pealetungirelvi, mis olid sakslasil. Liiasi nõuti rüütliilt julgust ja vahvust. Selles vaimus neid kasvatatigi. Väga arusaadav, et eestlased pidid sakslasile viimaks alistuma.

Ordurüütliite suurimaks puuduseks oli nende harimatus. Puuduliku hariduse tõttu olid rüütliid väga toored ja tigidad. Kõige enam sai nende vägivalda ja ülekohtu all kannatada talurahvas, kellel puudus igasugune tõsine kaitse. Vägivalda tarvitasid ordurüütliid isegi oma ülemate vastu. Kord surmanud ordurüütliid ordumeistri selle eest, et ordumeister julgenud teda noomida.

Lossielanikkude, ordurüütliite ja läänimeeste töö ja tegevus olid väga mitmesugused. Nende peaülesanne pidi olema maa kaitsmine välisvaenlaste vastu. Seda nad ju tegid, kuigi sõja vastu rüütliile polnud suurt huvi. Sõda oli väga tülikas ja elukardetav. Siiski võtsid nad omal algatusel vahetevahel ette röövretki Venemaale. Julgemad ja ettevõtlikumad olid rüütliid eestlaste vastu, kui nood mässu tõstsid. Mässud suruti maha kõige karmimal kujul. Eestlaste ja teiste alitatud rahvaste oma võimuses hoidmine oligi nende teine tähtis ülesanne.

Ordurüütliid teotsesid ka kaubanduse alal. Nad kaubitsesid ju üsna hoogsalt nii kodumaa kui ka Vene tähtsamais linnades, kus sakslasil olid kaubakontorid.

¹ Reiter, Ritter — ratsanik.

Nii ordurüütteleil kui ka läänimeestel oli lossides oma kindel majapidamine. Vanemate ordurüütlike ja lossiülemate ülesanne oli elu üldine juhtimine. Nooremail olid teised, kuid sageli kindlad ülesanded. Ühed juhtisid kalastust, teised valvasid veskite, kolmandad sepikodade jne. järele. Lossis tehti mitmesugust käsitööd. Siin teotsesid kingsepad, sepad, leivaküpsetajad jne. Peale käsitööliste elasid lossis veel nn. lossiteenijad, kes tegid tarvilikud mustemad tööd.

Kaubitsemine, käsitöö ja röövretked Venemaale ei suutnud ordurüütlikeid elatada. Nende tõelisiks toitjaiks olid talupojad, kes neile maksu maksid aineis ja harva ka rahas. Maksude kogumine ja kohtupidamine (ühes talupojast otsuseleidjaga) oli vastavate rüütlike käes.

Läänimeeste elu. Läänimehed olid perekonnainimesed ja elu nende lossides kandis teist iseloomu. Töö algas mõisas varahommikul. Esimesena tõusid hommikul töölisel ja tööjuhtijad-ametnikud. Neile järgnes hiljemini mõisniku pere, kuhu kuulusid peale vanemate ja laste sageli veel sugulased. Pesemisele ja rõivastumisele järgnes hommikueine, mille eel käis hommikupalve, nagu see oli tol ajal viisiks. Mõisahärra majapidamisega palju tegemist ei teinud. Selleks oli tal palju mõisaametnikke, kes pidid teadma, millal künda ja külvata ja millal lõikusega algust teha. Nad olid kohustatud ka selle eest hoolitsema, et talupojad õigel ajal teomehed välja saadaksid ja oma maksud õiendaksid. Mõisahärra mõisistis vahetevahel meelsasti kohut talupoegade üle ja lahendas nende tüliküsimusi. Kaugelt suurema huviga käis ta küttimas. Siiski heitis mõisnik pilgu mõnikord ka majapidamisse. Ta käis põllul, vaatas karjalauta ja jahikoerte kuuti. Huviga vaatas ta ka metsloomade — huntide ja karude — kongi. Kõige enam huvitasid teda siiski jahikoerad ja sepikoda, kus sepad valmistasid odaotsi, kilpe, mõõku ja muid sõjatarbe-riistu. Mõõgad ja raudrüüd osteti küll peaaesjalikult linnast.

Mõisaproua tegevus seisis koduse majapidamise juhtimises. Tema juhatuse all ketrasid ja kudasid mõisa orjad ja teolised teatud aja villast ja linast riiet.

Toiduvalmistamine mõisaprouat palju ei huvitanud. Tema ja mõisahärra maitse järgi valmistas toidu nais- või meeskokk. Toit toodi söögituppa, kuhu kogunes mõisniku pere. Siin lasti toidul hea maitseada, kusjuures aeti mõnusasti juttu kas jahi, sõja või eelolevate pidustuste ja küttimise üle.

Lossihärrade elu polnud raske. Neil jäi palju vaba aega üle, mille nad veetsid lõbutseades ühel või teisel kujul. Nende

ajaviiteks olid mitmesugused mängud, ratsutamine, küttimeine ja peod. Pidudest hinnati eriti pulmi. Kutsed saadeti välja ligi 3 kuud enne pidupäeva. Vana-Liivimaal olid aadlimõisad küll väga suured, kuid suuremate pulmade jaoks siiski väikesed. Seepärast peeti pulmi linnades, kus leidusid harilikult suuremate pidude jaoks ehitatud ruumid. Pulmi peeti suure kära ja toredusega. Kui ühe linna pillimeestest ei piisanud, kutsuti mõne teise linna mängumehed appi.

See suur pillimeeste kogu mängis peoruumis ja väljasõidul. Väljasõit korraldati suure toredusega, kusjuures linnarahva imestust äratasid „suured ning rasked täkud ja erksad ratsud, kuldkeede ja suletuttide ning muude ehetega ehitud“. Peigmees ja pruut saadeti pühapäeval sõjatrummide, pasunate, suurte küünalde ja tõrvikutega kirikusse. Oli laulatus möödas, saadeti noorpaar sama toredusega peoruumesse, kus oli valmistatud rikkalik sööma- ja joomalaud. Pulmad muutusid harilikult lausa joomapidudeks, kus pidulised purjus peaga üksteist mõõkadega haavasid ja isegi surmasid.

Pulmi pidasid mõisnikud harilikult hea saanitee tõttu jõulu ja vastlapäeva vahel. Siis oli lumi maas ja jõed kinni külmunud ning hõlpsam pikka ja kauget teed sõita.

6. Kuidas langes orduriik.

Vene-Liivi sõja algus. Orduriik jäi kord-korralt ikka nõrgemaks. Ordurüütliid, mõisnikud ja vaimulikud ei teinud muud, kui aina lõbutsesid. Liigsöömine ja -joomine, laiskus ning lodevus võttis maad. Sõjaväge ei korraldatud ja kindlusi ei ehitatud. Samal ajal valmistus hoolega sõja vastu Moskva suurvürstiriik, kus valitses Joann IV Julm. Ta tahtis oma riigi piire Läänemereni laiendada, et Läänemere kaudu teiste rahvastega vabalt kaubelda. Orduriik oli aga venelasile suureks takistuseks.

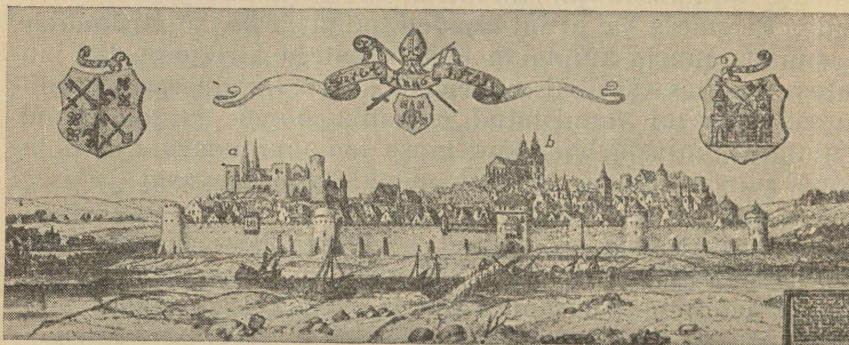
Vene väed ilmusid Narva ja Pihkva poolt üle piiri jaanuari lõpus **1558.** a. Nad röövisid ja rüüstasid hirmsasti ja kadusid varsti ida poole.

Kuidas langes Tartu venelaste kätte. Vene väed tulid varsti jälle tagasi. Narva ja Vastseliina langesid venelaste kätte.

Nüüd oli järg Tartu käes. Vahepeal vallutati Emajõeäärne Kastre kindlus, mida kaitses 40 palgasõdurit. Need olid äärmiselt hooletud. Päeval enne kindluse langemist

hakanud meeskond pidutsema ja sattunud purjus olekusse ja unustanud kindluse kaitsmise täielikult. Öösi tulnud venelased ja süüdanud kindluse väravad põlema. Nii langenud Kastre suurema vaevata vaenlase kätte.

Paar päeva hiljem (8. juulil) jõudsid vene väed juba Tartu alla. Kolmandal päeval oli linn juba ümber piiratud, selle järel algas pommitamine. Tartlased kaitsesid alul südilt. Nad pommitasid vaenlast ja võtsid korduvalt väljatungimisi ette, kuigi linna kaitsevägi polnud kuigi suur. Vaenlane suurendas aga kord-korralt linna pommitamist kahureist. Osa maju purunes ja langes kokku. Piiratud lootsid piki-

Tartu 1553. a. Emajõe poolt vaadates: a — piiskopi loss, b — toomkirik.

silmi välisabile, kuid seda ei tulnud. Seisukord muutus venelaste ülevõimu tõttu ikka halvemaks ja rahutegemise mõtte pooldajate arv kasvas alatasa. Selleks lõi soodsa pinna ka vene väepealiku ettepanek, mille järgi lubati tartlasile „suurvürsti armu ja rahu, kui nad alistuvad; kui aga mitte, siis ei pidavat väikesimgi laps ellu jääma.“ Kui viimaks tuli teade, et ordumeister ei suuda abi anda, otsustasid kodanikud pea-aegu üksmeelselt alistuda. Linnanõukogu alustas rahuläbirääkimisi. Nõuti, et venelased oma usku peale ei sunniks, linna ega linlaste varandust ära ei võtaks ja et kohtupidamise õigus säilitataks, kodanikke Venemaale ei saadetaks, neil vabalt kaubelda lastaks ning mõõdud ja kaalud endiseks jäetakse. Tartu piiskop nõudis, et temale jäetakse Kärkna klooster ühes maadega, rahvaga ja kohtupidamise õigusega. Vene vägede juhataja oli varsti kõigi tingimustega nõus, et linn aga võimalikult rutem alistuks.

18. juulil anti Tartu üle vene väepealikule Peeter Šuiski'le. Kes ei tahtnud linna jääda, need võisid vabalt lahkuda. Nende

hulgas oli ka piiskop. Ta läks vene sõjaväelaste saatel kogu oma varandusega Kärknasse, kust ta hiljemini saadeti vangina Moskvasse.

Linna ja vaimulikkude esindajad läksid vürst Šuiski'le vastu, et teda ühes vägedega linna saata. Venelased tulid linna väepealiku poolt kindlaksmääratud korra järgi. Alul ilmus üks väeülem, kes soovitas rahval täiesti rahulikuks jääda, sest et vene vägedelt polevat tarvis karta midagi. Varsti ilmus teine väepealik ühes suursuguste sõjaväelastega ja võttis lossi enda valdusse. Järgnes kolmas väepealik, kes seadis vahid tänavaile. Selle järel ilmus vürst Šuiski ise ühes sõjaväega, kusjuures kõige ees liikusid linna ja vaimulikkude esindajad. Linna jõudes keelas Šuiski sõdureil — neid surmanuhtlusega ähvardades — igasuguse vägivalla elanikkude vastu. Pandi maksma sõdurite suhtes ka alkoholi-müügi keeld. Siiski ei suudetud linlaste varanduse puutumatust ära hoida.

Venelaste sõjasaak oli võrdlemisi suur. Nende kätte langēs kaugelt üle 500 kahuri, palju püssirohtu ja tina. Varustise pärast oleks linn võinud veel kaua vastu panna. Peale selle läks vaenlaste valdusse veel palju raha ja väärtasju, mis olid peidetud kas eramajusse või kirikuisse ja surnuaedadele hauakivide ja mälestussammaste alla. Need varandused olid arvatavasti suuremalt jaolt põgenejate omad. Kui linnakodanikud oleksid kõik venelaste kätte langenud rikkused sõjapidamiseks ohverdanud, siis poleks ei kaitsevægedest ega varustisest puudu tulnud.

Üldiselt toimis vene vägede juhataja oma aja kohta küllalt inimlikult. Ta püüdis sellega kaasa aidata, et ka teised Liivi linnad ja kindlused Tartu eeskujul alistuksid vabatahtlikult¹.

*

Eestlased said raskesti kannatada Vene-Liivi sõja ajal. Alaline omavoli, röövimine väesalkade poolt, väeteenistus ja küüdikohustised lõpetasid talupoegade kannatuse. Nad tõstsid Harjus, Virus ja Läänes mässu ja asusid Koluvere lossi piirama. Talupojad arvasid olevat paraja aja tulnud, et hävi-

¹ Vaenlane vallutas Rõngu, Kongota, Rannu, siis Porkuni lossi, Rakvere ja Toolse. Augusti lõpus ilmusid vene väesalgad juba Tallinna lähedusse. Tõsisemat vastupanu leidsid venelased ainult Rõngu ja Tõravere all (Tartumaal), kus nad löödi põgenema. 1559. a. teotsesid vene väed Järvas.

tada aadli võimu ja endid vabaks teha. Mäss suruti aga veriselt maha.

Maade jagamine. Ühenduses Vene-Liivi sõjaga langes Liivimaa orduriik. Juba sõja ajal müüs Saaremaa piiskop Saare- ja Läänemaa Taani kuningale. Hiljem ostis Taani kuningas juurde veel Tallinna piiskopi maad.

Tallinn ühes Harju-, Järva- ja Virumaa aadliga alistasid **1561.** a. Rootsi kuningas Eerik XIV valitsusele.

Lõuna-Liivimaa ühes Kuramaaga läks ordurüütlite nõusolekul Poola kätte.

Tartu piiskopkonna maad ja Narva linn ühes ümbrusega jäi venelasile. Nii langes **1561.** a. orduriik ja ta maad läksid mitme valitseja kätte.

1. Vallutatud maade jagamine. Läänimehed.

1) Kuidas jagasid piiskopid ja ordu võidetud maa? 2) Mis aastast mis aastani loetakse kestvat orduaeg? 3) Miks nimetatakse seda aega nii? 4) Missuguse linna piiskop sai peapiiskopiks? 5) Kus asusid teised piiskopid? 6) Kuidas kasutasid ja valitsesid ordu ja piiskopid maid? 7) Kellest kujunesid mõisnikud, millest mõisad?

2. Eestlaste elu uutes oludes.

1) Missuguseid töid panid sakslased eestlastele peale pärast maa valutamist? 2) Miks ehitasid sakslased meie maale losse? 3) Mispärast ehitati lossid sageli vanade maalinnade asemele? 4) Kuidas toimetati lossi ehitamiseks eemalt kohale kive? 5) Kirjelda lossi! 6) Milleks ümbritsesid lossi kraavid ja müürid? 7) Miks ei ehitata enam praegu selliseid losse nagu orduajal? 8) Milleks hakkasid läänimehed asutama mõisu? 9) Kust ja kuidas said läänimehed maad mõisade asutamiseks? 10) Missugused tööd tulid eestlastele juurde mõisade asutamisega?

3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343.—1344. a.

1) Miks oli Põhja-Eestis talupoegadel enne Jüriöö mässu eriti raske? 2) Kellelt lootsid eestlased abi võitluses taanlastega? 3) Kelle kätte kavatsetesid eestlased maavalitsemise anda mässu õnnestumisel? 4) Miks ei tahtnud eestlased sinu arvates endid täiesti iseseisvaks teha? 5) Missugusel kuupäeval ja aastal puhkes mäss? 6) Kuidas toimisid eestlased sakslastega Jüriöö vabadusvõitluse puhul? 7) Miks hilines Rootsi abi? 8) Kuidas kaotasid eestlased oma kuningad? 9) Kuidas vabastasid sakslased Tallinna? 10) Palju eestlasi umbes langes Jüriöö vabadusvõitluse ajal? 11) Miks nurjus Jüriöö vabadusvõitlus?

4. Eestlaste elu muutub üsna raskeks.

1) Kas Jüriöö vabadusvõitlus tegi eestlaste elu paremaks või halvemaks? 2) Missuguse ettekäändega õigustasid sakslased talupoegade rõhumist? 3) Kui suureks tõusis tegu paljudes mõisades XV sajandil? 4) Kuidas mõjus teotegemine talupoja kodustesse töödesse? 5) Kuidas muutusid talupojad mõisnike võlglasteks? 6) Milleks kuulutati talupojad sunnismaiseks? 7) Mida tähendab ütlus: „Linnaõhk teeb vabaks“?

5. Elu lossis.

1) Joonista skeem, mis näitaks orduvalitsuse korraldust! 2) Kirjelda rüütlite sõjavarustist! 3) Kirjelda rüütlite iseloomu! 4) Missugused olid ordurüütlike kaks peaülesannet? 5) Millest sai ordu sissetulekuid? 6) Loenda isikuid, kes tegelesid ordulossi majapidamises! 7) Kirjelda mõisahärra töid ja ajaviiteid! 8) Missugused isikud tegelesid veel mõisa majapidamises ning mida tuli neil igapäev teha? 9) Kirjelda lühidalt mõisnikkude pulmi! 10) Mille poolest erines ordurüütlike elu läänimeeste omast?

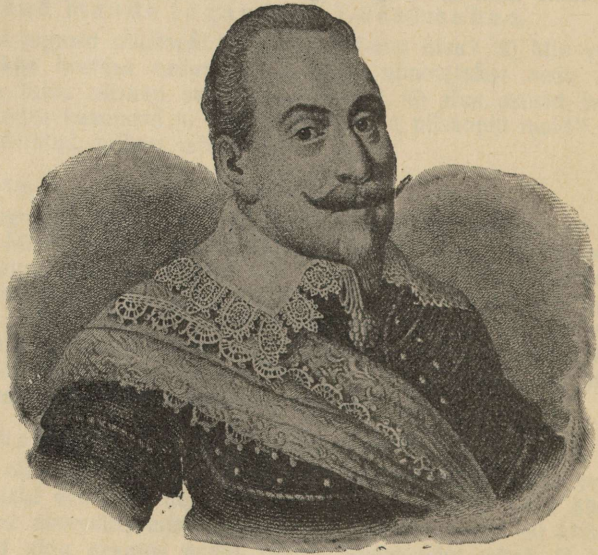
6. Kuidas langes orduriik.

1) Miks jäi orduriik nõrgaks? 2) Milleks alustas Joann IV Julm orduga sõda? 3) Millal algas Vene-Liivi sõda? 4) Missugused kantsid vallutasid venelased esmalt? 5) Kaua kestis Tartu piiramine? 6) Miks alistus Tartu nii ruttu? 7) Missugustel tingimustel alistus Tartu? 8) Miks toimusid venelased Tartu võitmisel inimlikult? 9) Missugused moodsad relvad olid tarvitusel Tartu piiramisel? 10) Kuidas mõjustas sõda eestlaste elu-olu? 11) Kelle kätte läks meie maa orduriigi langemisel? 12) Millal langes orduriik?

V. Rootsi aeg Eestis.

1. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.

Peale Vana-Liivimaa orduriigi langemist keetsid sõjad meie kodumaal edasi. Igaüks maasaajaist tahtis maid juurde võita ning kogu Liivimaa peremeheks saada. Ka Rootsi kunin-

Gustav Adolf.

gad ihkaside neid maid, mis teiste kätte olid läinud. Sõjaõnn kaldus täiesti rootslasile, kui Rootsi kuningaks sai Gustav Adolf. Ta oli osav sõja- ja riigimees, kes püüdis kõiki Läänemere ümber olevaid maid liita Rootsi külge. Seega oleksid rootslasile avanenud soodsad võimalused kauplemiseks. Pealegi oli meie maa hea vilja poolest tol ajal üsna kuulus. Rahulepingu põhjal, mis tehti Poolaga 1629. a., ühendati peaaegu kogu Liivimaa Rootsiaga. Ainult Saaremaa jäi

veel lühikeseks ajaks Taani kätte. Seega oli kogu eesti rahvas Rootsi valitsuse all. Algas uuendusrikas „vana hea Rootsi aeg“, mida rahvas mäletab veel praegugi.

2. Talurahva elu Rootsis.

Rootsi rahvas oli vaba ja iseseisev rahvas. Kord sattusid küll ka rootslased võõra, Taani riigi võimu alla, kuid neil läks korda endid vabastada. Taani kuningad valitsesid rootsi rahvast selleks määratud ametnikkude kaudu. Ametnikud ühes mõisnikkudega koormasid rahvast suurte ja raske maksudega. Rahva soovidest ja hädadest ei hoolitud. Kes polnud rahul Taani ametnikkude valitsusega, neid ähvardas surm. Mida raskemaks läks seisukord, seda enam kurdeti taga endist iseseisvust. Raske võõra surve all võtsid viimaks rootsi talupojad relvad ja purustasid võõra võimu, kusjuures rahva juhiks hakkas aadlimees Gustav Vasa. Kui Taani võim oli kukutatud, kutsuti riigipäev kokku ja kuulutati Gustav Vasa kuningaks. Riigipäevale saatsid Rootsis saadikuid kõik seisused, ka talupojad. Riigipäeval töötati välja seadused ning otsustati, kui suurel määral nõuda rahvalt makse. Nii võtsid talupojad oma saadikute kaudu osa ka riigipäevast, riigi valitsemisest. Seda õigust polnud talupojel peaaegu kuski mujal. Talupojad olid Rootsis vabad ja jäidki vabaks. Pärisorjusse meie esivanemate kombel pole nad kunagi langenud. Talupojel oli õigus ka oma saadusi vabalt linnades müüa.

Eestlaste elu oli palju teissugusem. Teatavasti kaotasid nad iseseisvuse ja vabaduse. Vaba inimese õigused olid orduriigis ainult vaimulikel, mõisnikel ja linnakodanikel. Talurahvas muutus orjarahvaks. Kui meie esivanemate isandad saatsid oma saadikud maapäevadele, siis polnud talupojel seda õigust. Nad liikusid oma küla ja mõisa piires ning kandsid ainult raskeid kohustisi. Nii oli eesti rahvas õiguseta rahvahulk, keda võõrad, rahvale vaenulised sakslased valitsesid oma tujude järgi.

3. Uus kohtukorraldus meie maal.

Ordu langemise järel läks meie kodumaa mitme valitseja kätte. Mõisnikud tingisid endile valitsejailt suured õigused välja. Nad nõudsid, et neile jäetaks õigus oma usku vabalt pidada ja et maa, mets ning rahvas jääksid endiselt nende omaks. Ka mõisnikkude eesõigus jahti pidada, õlut pruu-

lida ja kõrtse avada jäägu püsima. Senised seadused jäägu maksuma ja kohtumõistmine olgu sakslaste käes.

Kui meie kodumaa Gustav Adolphi ajal ühendati Rootsi riigiga, hakati ka siin rootsi vaimus rahva elu korraldama. Gustav Adolf elas peale Liivimaa vallutamist ainult paar aastat. Ta sai surma 1632. a. Siiski suutis ta eesti rahva kasuks mõningaid uuendusi ellu viia.

Kõigepealt asus ta meie maa kohtuid korraldama. Rootsi eeskujul asutati Tartusse õuekohus. See oli kõrgem kohus, kuhu alama kohtu otsuse peale kaevati edasi. Alamad kohtud olid maakohud, kuhu kuulusid mõisnikkude ja talupoegade tsiviil- ja kaelakohtulised asjad. Talupojad võisid oma asjus nende kohtute poole pöörduda. Mõisnikel oli siit peale õigus süüdlast oma mõisa piires ainult kinni pidada ja vangistada, kuid mitte karistada. Siiski jättis seadus mõisnikele kodukari-õiguse, mis lubas neil lihtsamais asjus süüdlast mõõdukalt „kristlikus vagaduses“ karistada. Seda õigust tarvitasid mõisnikud sageli kurjasti. Tegetikult ulatus niisugune karistus kuni 80 vitsalöögini. Edasi andis seadus talupojale õiguse mõisniku rõhumise vastu ka õuekohtus kaebust tõsta. Seda õigust julgesid talupojad kasutada väga harva, sest oli ju mõisnikel kodukari-õigus, mida nad võisid tegelikult tarvitada oma äranägemise järgi.

Politsei ülesandeid täitsid rootsi aja lõpu poole sillakohtud Liivimaal ja haagrehikohtud Eestimaa. Need hoolitsetesid avaliku korra eest, vaatasid selle järele, et teed ning sillad oleksid korras jne.

4. Bengt Gottfried Forselius.

Rootsi valitsus hakkas ka rahvaharidust edendama. Orduajal talurahva jaoks polnud üldse koole. Koolid asutati hiljem, rootsi ajal. Gustav Adolphi ajal asutati Tallinna ja Tartu gümnaasium. Neis oli ka eesti lastel õigus õppida. See oli kuninga kindel soov. Pisut hiljem andis kuningas käsu, et Tartus avataks ka ülikool. Neist koolest polnud eestlasil esialgu mingit kasu. Rahvas oli selleks liiga vaene, et lapsi kooli saata. Pealegi keelasid mõisnikud eesti lastel kooliskäimise.

Rahvaharidus hakkas jõudsamini edenema alles rootsi aja lõpu poole.

Tähtsat osa etendas rahvahariduse alal tol ajal kirikuõpetaja Bengt Gottfried Forselius. Seni-ilmunud

eestikeelsed raamatud olid väga vigases keeles kirjutatud. Neist ei saadud hästi arugi. Forselius õppis eesti keelt tundma, parandas vana kirjaviisi ja kirjutas isegi eestikeelse aabitsaraamatu. Raamatust üksi polnud aga kasu, kui puudusid koolid ja õpetajad, kes oleksid õpetanud noori lugema. Forselius tuli heale mõttele, hakata õpetajaid ette valmistama. Selleks avas ta teiste haridussõprade toetusel 1684. a. Tartu lähedal Piiskopi mõisas õpetajateseminari. Õpetajaks oli seal Forselius ise. Ta tegi oma tööd suure hoole

Piiskopi mõis praegusel kujul. × Endise seminari koht.

ning usinusega. Kooliraamatudki kirjutas ta ise. Kooli õpiaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati tulevasile õpetajaile lugemist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Koguni saksa keelt olevat vähesel viisil õpetatud.

Suuri raskusi tegi koolile õpilaste saamine. Mõis nõudis rohkesti tegu ja makse. Kes pidi kodus põldu harima ja heina niitma? Siin olid lapsed suureks abiks. Ka ei lubanud mõisnikud lapsi kooli saata. Haridus tegevat inimese targaks ja kihutavat mässama. Teised ütlesid pärisorja küll oskavat niita ja põldu harida, kaugemale tema mõistus aga ei ulatuvat. Talupoegi peeti koguni „mitteinimesiks“. Nad olevat orjeks loodud ja pidavat neiks ka jääma. Mõisnikud lugesid koolihariduse lausa kahjulikuks ja püüdsid teha Forselius'ele igasuguseid takistusi. Pikkade palvete ja läbirääkimistega läks Forselius'el siiski korda saada õpilasi. Seminari lõpetajaile muretseti õpetaja- ja köstrikohad. Õpetajate seisukord polnud sugugi kerge. Koolimajade aset täitis lihtne rehetuba.

Ka ei makstud õpetajale palka. Ta sai prii korteri ja kooliajal mõisa või kirikumõisa perelauas süüa. Suve-vaheajaks läks ta näit. oma vanemate poole ja tegi seal põllutööd. Sellele vaatamata oli õpetajaks-soovijaid küllalt. Õpetajakoht vabastas raskest orjusest. Pealegi pidas rahvas õpetaja-ametist suurt lugu. Loeti suureks imeasjaks, kui keegi oskas lugeda.

Ignati Jaak ja Pakri Hansu Jüri
teel Rootsi kuninga juurde.

Et mõisnikud haridustööd ei keelaks, püüdis Forselius leida kuningalt oma tööle toetust. Ta sõitis 1686. a. Stokholmi ning võttis kaasa kaks oma õpilast, Ignati Jaagu ja Pakri Hansu Jüri. Need viis ta kuninga ette. Seal lasti neil lugeda ja laulda. Kuningas jäi poiste teadmetega väga rahule ning kinkis kummalegi kuldraha. Peale selle lubas kuningas eesti kooli eest hoolitseda, lasta ehitada koolimaju ja maksta palka õpetajaile.

Koole asutasid peasjalikult Forselius'e sõbrad ja teised rahvahariduse pooldajad. Forselius'e vastased aga panid mitmesugused laimujutud liikuma. Räägiti, et Forselius nõudvat õpetamise eest liiga kõrget maksu, õpilased võetavat pärast kooli lõpetamist sõjaväeteenistusse jne. Mõned kirikuõpetajad, haridussõbrad, pidid koguni kirikukantslist kuulutama, et laste õpetamise eest ei nõuta „ainustki kanamuna“.

Kahjuks ei saanud Forselius'e töö kesta kuigi kaua. Ta sõitis 1688. a. teist korda kuninga juurde, et temalt uut toetust paluda. Tagasisõidul hukkus laev ja Forselius uppus. Tema surma-aastal töötas Eestis 47 kooli, kus umbes tuhat last said õpetust. Nii kasvas kirjaoskajate arv Rootsi ajal kiiresti.

Rahvaharidust oligi vaja edendada. Ebausk oli suur. Igal pool nähti kurivaimu teotsemist. Teda usuti inimesele haigusi saatvat ja muid kannatusi valmistavat. Arvati, et kuri-

vaim ahvatlevat inimesi pahadele tegudele ja tahtvat inimese hinge endale saagiks. Arvati, et paha vaim, kurat, endale inimeste hulgast ka abimehi valib. Kuradi abilisi kutsuti nõidadeks. Nõiad võivad teise inimese või ka mõne looma kuju omandada ning tuulekiirusega edasi liikuda. Nõidadesse uskusid tol ajal nii sakslased kui ka eestlased. Nõidade vastu peeti võitlust koguni kohtu teel. Harilikult mõis-teti nad tulesurma.

5. Orjused määratakse kindlaks.

Karl XI, keda kutsutakse talupoegade kuningaks, lõi omakord hulga uuendusi meie esivanemate ellu. Tol ajal oli suurem osa mõisu riigi päralt, sest läänimõisad tunnistati riigi omanduseks. Mõisad olid aga rendile antud. Riigivalitsusel oli vaja teada, kui palju võivad talupojad mõisnikule-rentnikule maksta maksu ja teha tegu. Selleks võeti ette talumaade mõõtmise ja hindamine. Kel oli rohkem ning parem maa, selt nõuti nädalas ka rohkem teopäevi ja suuremaid makse. Kõik talupoja kohustised tähendati vakuraamatusse. Rohkem, kui vakuraamatus määritud, polnud mõisnikul õigust talupojalt nõuda. Oli talupoeg kõik oma kohustised täitnud, polnud mõisnikul õigust teda kohast välja tõsta. Mõisnikul polnud seda õigust ka siis, kui talupoeg juhtus vaeseks jääma ega suutnud tasuda oma makse. Talupojalt võis sel juhul maad ära võtta ainult maavalitseja. Valitsus kaitses talupoega ka teisel teel. Kui talupoeg võttis mõisnikult vilja laenuks, ei tohtinud mõisnik tagasimaks-misel rohkem kasu võtta, kui seadus lubas.

Seni oli mõisnik olnud ainuke maksude ja orjuste määraja. Nüüd aga enam mitte. Ta pidi seadusi arvestama. Kui mõisnik hakkas talupoegi rõhuma, võisid talupojad koguni mõisniku peale kaevata ja kohtult kaitset nõuda. Nii leidsid talupojad rootsi seaduse poolt kaitset mõisnikkude karmi omavoli vastu. Nende seisukord hakkas paranema. Talupojel jäi nüüd enam aega üle oma põllu harimiseks ja majapidamise korraldamiseks. Ka ei saanud mõisnik neilt viimast viljakülimittu endale nõuda. Talupojel jäi hea saagi korral põllusaadusi ülegi. Need müüsid nad linna. Selleks andis loa Gustav Adolphi ajal antud seadus. Parema põllu-harimise ja suurema viljasaagi tõttu paranes aga kõigepealt talurahva toitumus. Üldse hakkas talurahva elu vähehaaval lahendamaks muutuma.

Karl XI-l oli küll kavatsus talupoegi täiesti vabaks lasta. Olid ju Rootsi talupojad pärisorjusest priid. Selle hea kavatsuse ajasid aga nurja mõisnikud, kes käte ja jalgadega seisid vastu. Saatus tahtis nii, et meie esivanemad pidid Vene valitsuse all veel rasket orjapõlve kannatama. Vene valitsuse alla said eestlased Põhjasõja tagajärjel.

1. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.

1) Miks ihkasiid rootslased endale kogu meie maad? 2) Missugune kuningas vallutas Lõuna-Eesti Rootsile? 3) Millal see toimus?

2. Talurahva elu Rootsis.

1) Missuguseid õigusi tingisid mõisnikud endile välja ordumaade üleminekul uute valitsejate alla? 2) Missugune Rootsi kuningas pani meil uue kohtukorralduse maksma? 3) Loenda rootsiaegseid kohtuid ja nende ülesandeid! 4) Missugused õigused jäid mõisnikele süüdlaste suhtes? 5) Kes täitsid Rootsi ajal politsei ülesandeid?

4. Bengt Gottfried Forselius.

1) Missugused kõrgemad koolid asutati meie maal Rootsi ajal? 2) Millist tulu said neist eesti lapsed? 3) Jutusta lühidalt Forseliusest kui keele- ja kirjamehest! 4) Jutusta Forseliuse tegevusest koolimehena! 5) Mida õpetati Forseliuse seminaris? 6) Mitu aastat pidi tulevane õpetaja koolis käima? 7) Mitu korda rohkem aastaid peab praegu iga laps koolis käima? 8) Missugune oli tolaeaegse õpetaja ja kooli olukord? 9) Miks olid mõisnikud talu- lastele hariduse andmise vastu? 10) Palju koole oli Eestis Forseliuse surma- aastal? 11) Miks oli tarvis rahvaharidust edendada? 12) Jutusta lühidalt selleaegsest ebausust!

5. Orjused määratakse kindlaks.

1) Missuguse Rootsi kuninga ajal määrati talupoegade orjused kindlaks? 2) Kuhu märgiti talupoegade kohustused? 3) Millele vastavalt määrati talu- poegade kohustused? 4) Missuguseid õigusi omandasid talupojad Rootsi ajal?

VI. Vene aeg.

1. Suur Põhjasõda.

Vene tsaar Peeter I. Rootsi kuningas Karl XII. Kui noore Peetri isa suri, oli Peeter veel laps, kuid andekas ja ettevõtlik. Ta elas oma riigi pealinnas Moskvas ja hiljem selle läheduses olevas külas. Peetri armsamaks mänguks oli sõjamäng. Ta oli sageli kuulnud, et välismail on sõjavägi paremini korraldatud kui Venes ja heade relvadega varustatud. Ta otsustas luua endale niisamasuguse sõjaväe. Seks kogus ta niipalju poisse kokku, kui sai, ning korraldas neist kaks suuremat rühma (rügementi) Moskvas elavate välismaalaste õpetuse järgi. Nende välismaalaste juures täiendas ta ka oma haridust, eriti matemaatikas. Peeter ei piirdunud sellega. Ta ehitas endale läheduses oleval järvel ka väikese laevastiku, millest ta oli väga huvitatud. Kord oleks ta laevastiku harjutusel peaaegu uppunud.

Peeter sai küll 17-aastaseks, kuid riigi valitsemist enda kätte ei võtnud. Valitsemise usaldas ta oma emale. Ise mõtles ta ainult sõjaväest, sõjalaevastikust ja merest. Venemaal aga polnud merd, välja arvatud põhjas olev Valge meri, mis suurema osa aastast oli kaetud jääga. Peeter mõtles alataasa selle üle, kuidas nihutada riigi piirid mereni, mille kaudu oleks võimalik haritud Euroopa riikidega läbikäimise astuda.

Samal ajal oli Peeter veendunud, et tema ning ta rahvas on Euroopa haritud rahvast palju taha jäänud. Vaja sõita välismaile, mõtles ta. Mõeldud — tehtud. Ta sõitis välismaale (Holland, Inglismaa), õppis seal tundma laevade ehitamist, töötas ise puu- ja lukksepana ning täiendas sealjuures oma kehva haridust.

Tagasi tulnud, hakkas Peeter uuendustega peale. Ta tahtis, et venelased kannaksid niisamasugust rõivastist, nagu välismaalased, ja näiksid nendetaolistena. Peetrile ei meeldinud sugugi venelaste pikad habemed ja pikad, pea-

aegu maani ulatuvad rõivad, mida kandsid mehed. Esimesil nõuandjail, kes tulid tema juurde, käskis ta habemed maha ja pikad pealiskuued lühikeseks lõigata. Kes käsku ei täitnud, neil lõikas ta ise. Edasi nõudis ta, et vanemad oma lastele laseksid keeli ja teisi teadusi õpetada või saadaksid neid välismaile õppima. Julguse ja ettevõtlikkuse kõrval kannatas Peeter

Peeter I.

siiski ühe pahe all: ta armastas tublisti viina juua ja isegi sõdurite ja käsitööliste seltsis. Peetril oli veel palju teisi suuremaid uuen-dusi ees. Nende teos-tamise lükkas mõneks ajaks edasi algav sõda.

Suurt Rootsi riiki valitses tol ajal noor Karl XII. Ta oli ainult 15 aastat vana ja riigi valitsemiseks veel noorem kui Peeter. Ka tema oli andekas ja julge. Karl XII arm-samaks ajaviiteks oli jahipidamine, mida ta korraldas alatasa oma suurtsugu seltsilistega. Riigivalitsemine huvi-

tas teda vähe. Kord sai ta koguni järgmise vallatusega hak-kama. Ta lasknud ühte suurde riigihoonesse hulga jäneseid kokku tuua ja läinud siis sinna oma sõpradega jahti pidama. Oma ettevõtlikkust ja jõudu ei osanud ta nooruse pärast mõistlikumalt kasutada. Arvati, et temast korralikku riigi-valitsejat ei saagi.

Suure, tugeva Rootsi riigi vaenlased arvasid nüüd oleval paraja aja tulnud. Vene-, Poola- ja Taanimaal löid liitu, et alata sõda Rootsiga ja ära võita temalt Läänemere-äärseid maid. Peeter I soov oli maksku mis maksab nihutada oma piirid Läänemereni, et Euroopaga läbi käia ja sellelt õp-pida. Nii algas Suur Põhjasõda.

Narva lahing. Sõda algas 1700. a. Karl XII oli parajasti karujahil, kui talle teatati, et Poola väed on Liivimaale tun-ginud ja piiravad Riia linna. Seepeale öelnud kuningas, et ühe

vaenlase purustamise järel tuleb järg teise kätte. Karl XII oli küll noor, kuid tal oli nooruse julgust, vaimustust ja andekust küllalt selleks, et võidukalt juhtida oma väge. Kõigepealt liikus ta oma vägedega üle mere Taanimaa vastu. Kuue nädalaga olid taanlased võidetud. Tehti rahu.

Vahepeal olid venelased Narva alla jõudnud ja hakkasid

Karl XII.

linna piirama, ehitades kindlustisi ja patareisid. Vene väed moodustasid ligi 15 km pikkuse ringi. Selle järel algas linna pommitamine kahureist kui ka müüstreist. Kaitsjad ei kaotanud julgust. Avaused, mis vene kuulid löid linnamüüri, parandati kiiresti. Parandasid sõdurid ja linnakodanikud. Vaenlane ei suutnud linnale niipalju kahju teha, kui alul arvati. Vene kahurid olid viletsad ja laskmise juures isegi lõhkesid. Pealegi olid patareid kaugemale ehitatud ja kuulid sageli ei ulatunud märgini. Siiski oli kodanikkude ja osalt sõjaväegi meeolu raske. Vallide pealt oli kõigile näha, kuidas suur vene vägi oli linna raudrõngana ümber piiranud.

Kuninga ja ta sõjaväe ilmumist oodati pikisilmi. Viimati saabus teade, et Karl XII on juba Liivimaale jõudnud. Kuningas tuli Pärnus maale¹ ja ruttas siit Tallinna kaudu Narva alla. Rootsi vägede kogunemiskohaks oli Rakvere, kust nad Narva suunas pidid edasi sammuma. Raske oli sõjaväel liikuda. Valitsesid sügisesed ilmad. Vihmasadas vahet pidamata. Teed muutusid läbipääsmatuks. Iseäranis raske oli liikuda moonavooridel. Pealegi ootas rootslasi Narva all venelaste sõjavägi, mis oli ligi 40 000 meest suur. Kõik see ei kohutanud vahvat kuningat. 11 000 mehega ja ligi 40 kahuriga liikus ta Narva poole. Nendega tahtis ta purustada peaaegu 4 korda tugevamat vaenlast. Rootsi väed pörkasid juba Pühajõel 6000-mehelise vene eelväega kokku. Venelasi juhatas kindral Šeremetjev. Kõrgeil jõekaldail oli vene vägedel hea seisukoht. Võitlus algas. Samal ajal juhtis aga üks eesti talupoeg,

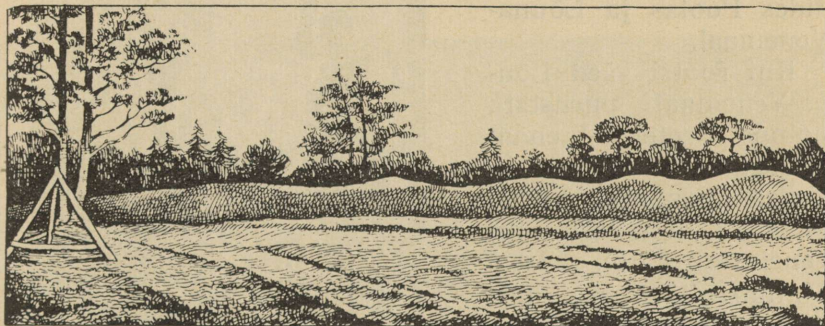

Tehvan Raabe.

Tehvan Raabe, kes hästi tundis ümbruskonda, rootsi väesalga venelasile selja taha. See tekitas vene vägedes kabuhirmu. Nad põgenesid kõike oma kraami maha jättes. Nüüd oli Karl XII vägedel tee Narva poole vaba. Enne Narva alla jõudmist andis kuningas linna kaitsjatele kahe raketiga märku, et ta tuleb appi. See julgustas kaitsjaid. Linna lähedale jõudes vaatles Karl XII ühelt kõrgendikult vene väe seisukohti ja otsustas vasakule tiivale peale tungida. Rootsi väed pommitasid vaenlast kahureist mitu tundi järgemööda, kuid tagajärjetult. Vaenlane ei liikunud paigastki. Selle järel pidas kuningas sõdureile vaimustava kõne ja käskis neil tormi joosta. Hüüdega „Jumal

¹ Pärnus kaotas ta hobuseraua. See on praegugi Pärnu postkontori räästa küljes näha.

on meiega“ tormasid rootslased kiiresti venelaste kindlustatud kohtadele. Samal ajal tõusis suur lumetuisk, mis puhus venelasile otse vastu ja tegi neile endakaitse raskeks. Varsti olid vene väed segi ja ka põgenema löödud. Venelaste ratsavägi taganes jõe poole, et siit saarte kaudu pääseda teisele kaldale. Kiire jõevool koskede juures viis nad aga koskedest alla. Teine osa põgenajaist püüdis rootslaste käest pääseda üle silla, kuid sild purunes õnnetult ja paljud uppusid jõe voogudesse. Vene väed põgenesid väga korratult. Vägede ülemjuhataja püüdis neid küll sundida vastupanule, kuid

Põhjasõja-aegsed kantsid Pühajõel.

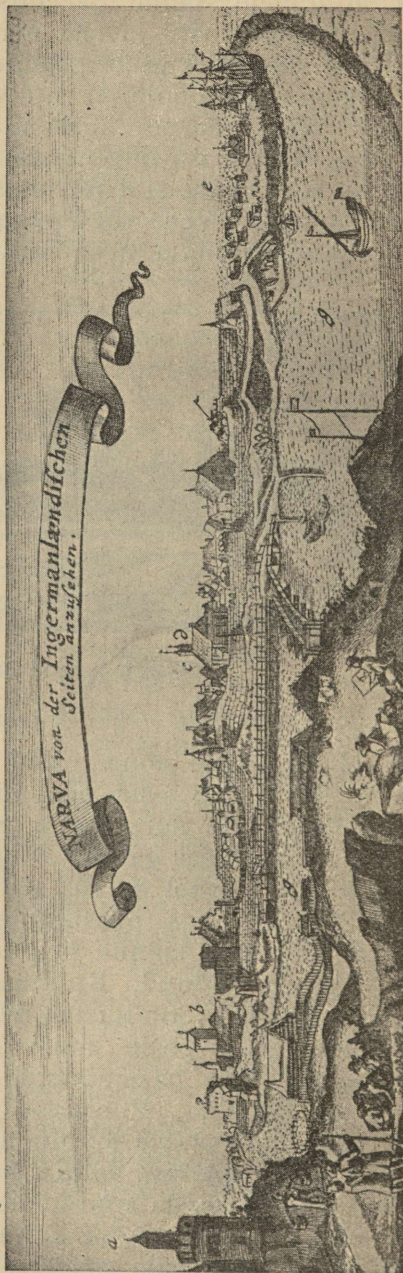
keegi ei kuulnud sõna. Nad põgenesid kui „lambakari“. Sõdurid ise süüdistasid aga väepealikuid, kes olevat neid „ära andnud“, ja surmasidki mõned neist. Üks vene väeosa pani siiski veel vastu. Julge Rootsi kuningas tõttas ise sinna ja viis mitmel korral sõdurid lahingusse. Ta ei kartnud ei kahuri- ega püssikuule: kahurikuul surmanud ta hobuse, püssikuul jäänud peatuma kaelasalli vahele, kust ta selle hiljemini leidnud. Kuninga lahinguväljal viibimine julgustas sõdureid ja kindlustas neile lõpliku võidu. Vene väejuhid otsustasid peale suuri kaotusi rootslasile alistuda. Nüüd algas silla parandamine, et venelaste väed võiksid Narva alt lahkuda. Rootslased olid venelaste alistumisega väga rahul, sest suurte jõupingutuste tõttu olid sõdurid väga väsinud ja ohvitserest paljud haavatud. Venelaste kaotused olid siiski mitu korda suuremad. Suur osa väest ja 10 kindralit langesid vangi. Kõik kahurid ja hulk raha ning sõjamoona said rootslasile saagiks. Hiilgav võit Narva all tegi Karl XII kuulsaks üle kogu Euroopa. Peeter I langes aga

pilke ja naeru alla. Välistail ilmunud pildidel kujutati, kuidas Peeter I nutab ja pühib silmist pisaraid.

Karl XII luges venelased võidetuks. Ta paigutas väed talvekorterrisse ja asus ise Laiuse lossi. Järgmisel aastal liikus ta lõuna poole, sõdades Poolas ja Lõuna-Venemaal.

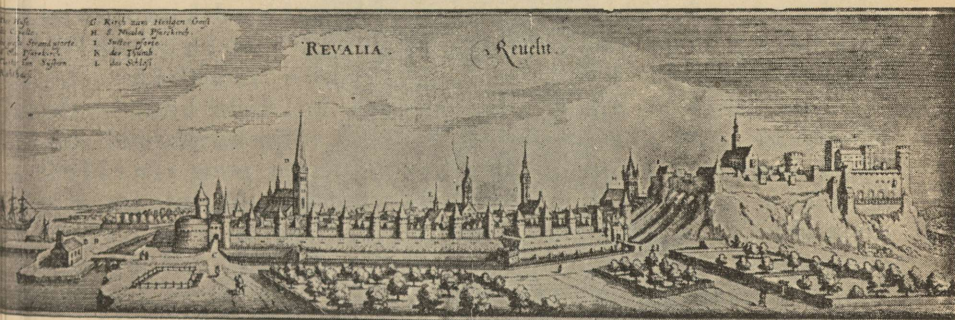
Kui rootsi väed Lõuna-Venemaal purustati, polnud Peeter I-l enam midagi karta. Kogu Liivimaa ühes Riia, Pärnu ja teiste linnadega läks venelaste kätte. Isegi Tallinn (1710. a.), mis oma väravaid veel kunagi polnud vaenlasele avanud, ei suutnud kuigi kaua vastu panna. Linna piiramisel toimusid kohalikud sakslased, eriti mõisnikud, isegi äraandjaina. Nad ei lasknud rootsi abivägesid linnagi. Mõisnikud lootsid, et Vene valitsus võidu korral kinnitab nende õigused ja eesõigused.

Sõda lõppes 1721. a., mil tehti Soomemaal Uusikaupunki's rahu. Venemaa sai Eesti ja Liivimaa (ka Ingerimaa) endale. Nii oli Peeter I sihile jõudnud: ta oli oma riigi piirid nihutanud Läänemereni.

Narva linn 1710. a.

Rahva viletsus pärast Põhjasõda. Suur Põhjasõda, mis kestis 21 aastat, viis eesti talupojad äärmiselt viletsusse. Sõja kestel nõuti mehi, moonu ja küüthobuseid. Pika aja jooksul hävisid külad ja mõisad. Need oli tarvis üles ehitada. Pealegi möllas sõja ajal katk. Terved külad surid välja. Tallinnas viis katk suure osa elanikest hauda. Maad, mis sõja kestel jäid tühjaks, võttis mõisnik endale ja asutas sinna karjamõisad. Järelejäänud talupojad pidid muidugi endisi kui ka uusi mõisamaid harima. Nii kasvas teopäevade arv alatasa. Endi põldude harimiseks jäi liiga vähe aega. Pidid ju talupojad kõigepealt mõisapõllud harima. Kehva harimise tagajärjel

Tallinn 1650. a.

andis talurahva põld muidugi vähe vilja. Sellest pidid talupojad pealegi osa mõisnikule andma. Kohtud ega vakuraamatud polnud enam talupoegi kaitsmas, sest mõisnikkude soovil kaotas Vene valitsus kõik rootsiaegsed uuendused. Ühtlasi kinnitas ta ka mõisnikkude endised õigused ja eesõigused. Eesti talupojad olid jälle pärisorjad. Nii muutus talupoegade seisukord raskemaks kui kunagi enne.

Saanud uue valitsuse alla, langes talurahvas ka hariduslikult. Rootsi ajal asutatud koolid hävisid sõjakeerises peaaegu täiesti. Maad, mis rootsi ajal olid määratud koolide ülalpidamiseks, võtsid mõisnikud endale. Koolide eest ei hoolitsenud enam keegi. Koole oli väga vähe ja nad asusid aken-deta suitsutaredes. Kui leidsid kuski mõned koolid, õppis neis ainult 2–3 õpilast. Üldise vaesuse pärast pidid lapsed töötama nagu täiskasvanudki.

2. Eesti talupoeg kuulutatakse isiklikult priiks.

Haritlased talurahva kasuks parandusi nõudmas. Juba varakult hakkasid teisis mais mitmed kirjanikud ja teadusemehed nõudma, et talurahvas vabastataks mõisniku võimu alt. Arukamad haritlased ei tahtnud leppida mõisnikkude suurte õigustega ja rahva viletsusega. Nad õpetasid, et üks inimene ei tohi olla teise ori. Inimesed peavad olema vabad ning ühesuguste õigustega. Kõik inimesed on vennad. Mõnede riikide valitsejad hakkasidki osalt niisuguse õpetuse järgi käima ja vabastasid talupojad pärisorjusest. Seda sundis tegema riigi huvi. Riigil olid suured väljaminekud. Mõisnikud kurnasid aga talupojad välja, seepärast ei suutnud talupojad riigile korralikult makse maksta.

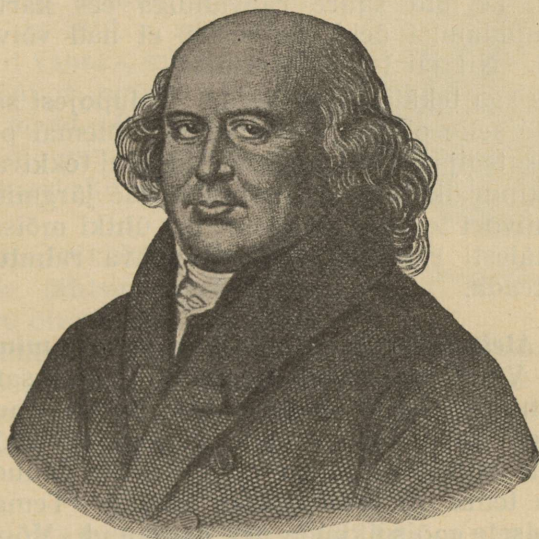
Uued mõtted tungisid aegamööda ka meie kodumaale. Kõigepealt astusid talupoegade kaitseks välja kirikuõpetajad. Kõige suuremat mõju avaldas kirikuõpetaja poeg Garlieb Merkel, kes juba noorelt hakkas lugema tähtsate meeste kirjatöid. Ta küsis ühes oma töös: „Millised olid lätlased ja eestlased ja milliseks on nad saanud?“ Nad olid XII sajandil vabad, jõukad ja haritud rahvas. Ootamata langesid kiriku kaitse all nende peale röövleina saksa rüütlid, uputasid veregale üle kogu Liivimaa ja orjastasid siinsed rahvad. Orjad peavad elama kõige viletsamat elu suitsuhurtsikuis ning neiski peavad nad ruumi jagama kanade ja sigadega. Nad ei või midagi omaks pidada. Kõik on mõisniku päralt. Mõisnik võib talupoega karistada nii palju kui soovib. Paljud surevad vitsa- ja kepihoopide all. Kaitsjaid neil pole. Nende elu on täis kurbust ja piina. Lõppeks ütleb Merkel, et mõisnikud peaksid talupojad ise vabatahtlikult vabastama. See oleks suureks tuluks mõisnikele endile: vaba inimene teeb palju enam tööd ja pealegi paremat tööd. Garlieb Merkel'i raamatut loeti igal pool. Nii mõjus Merkel suurel määral kaasa talurahva vabastamiseks.

Talupoegade rahutused. Küll räägiti ja kirjutati talurahva viletsast seisukorrast, kuid selle parandamise asi ei nihkunud siiski paigast. Ainult mõned üksikud mõisnikud hakkasid talurahva seisukorda parandama¹. Nad lubasid talurahval endale vallasvara koguda ja maid oma lastele

¹ Lätimaal parun Schoultz, Eestimaal Vigalas parun Üxküll, Aasmäe ja Pajaka vallas parun Toll ja Allikul ning Ravakülas parun Stackelberg.

pärandada. Määrasid talupoegade orjused ning maksud kindlaks. Suurem osa mõisnikest ei tahtnud sellest kuuldagi. Nad olid ikka veel arvamusel, et eestlasile ei tohi anda vabadust: eestlased olevat orjadeks loodud. Uuendusmeelsed mõisnikud langesid koguni nende pilke ja tagakiusamise alla.

Vahepeal hakkas rahvas ise endale väljapääsuteed otsima. Et mõned mõisnikud kergendasid talurahva põlve, seda teadsid kõik. Teati ka, et valitsus tahab talurahva ka-

Garlieb Merkel.

suks uuendusi ellu viia. Oodati, kuid asjata. Soovitud uuendused jäid tulemata. Tekkisid alalised hõõrdumised talupoegade ja mõisnikkude vahel. Hõõrdumised muutusid vastuhakkamiseks, näit. Pühajärvel ja mujal. Talupojad palusid Pühajärve vallas orjuste vähendamist. Mõisahärra ei võtnud seda aga kuulda. Vahekord läks kord-korralt ikka teravamaks. 1797. a. kutsus mõisnik Tartust paar roodu sõdureid rahvast vaigistama. Talupojad pidid neid sõdureid toitma. Varsti tekkisid talurahva ja sõdurite vahel tülid. Nüüd kutsuti peremehed ja sõdurid mõisasse rahu tegema. Talurahvas sai aru, et nüüd ootab mõisas jälle külm saun. Et sõdureile tublisti vastu panna, kogunes rahvast mõisasse suuremal hulgal, nuiad kõigil kaasas. Talupojad astusid siin üles väga julgesti ja koguni pilkavalt. Mõisahärra küsis,

miks neid, nuiad käes, niipalju kokku tulnud, ja nõudis, et nuiad käest ära antaks. Rahvas aga vastas, et härra ise nad kokku kutsunud, ja nuiad olevat toeks, et seistes mitte ära väsida. Nuie ära anda ei olevat võimalik, tulgu kas elu või surm. Seepeale ütles mõisahärra: „Siis tahate taplust tekitada?“ Rahvas vastas: „Kui teie algust teete, oleme meie valmis vastu võtma.“

Mõisahärra ja ta seltsilised nägid, et verine kokkupõrge on tulemas, ja löid suure rahvahulga ees kartma. Peale lühikest arupidamist öeldi inimesile, et nad võivad rahuga koju minna. Nii jäi taplus tulemata.

Räpinas aga tekkis päris lahing. Talupojest said mitmed surma, peale selle oli palju haavatuid mõlemal pool. Karulas aeti mässutegijad läbi kadalipu. Siin-seal tekkivaist rahutust teatas kindralkuberner riigivalitsusele järgmist: „Mässukatsed on niivõrt levinud, et ma ei tea ühtki mõisa, kus rahvas oleks täiesti rahulik.“ Nii oli rahva rahutu meeleolu valitsusele teada.

Keiser Aleksander I. Talurahva vabastamine kuulutakse välja. Varsti astus troonile (1801. a.) Aleksander I, kes lõi rea uuendusi. Ta oli kaunis tark, heasüdameline ja ka ilus inimene. Ta meeldis kõigile, kellega ta kokku puutus. Juba noorelt olid teda ta kasvatajad tutvustanud vabaduspüüetega ja tema oli need omaks võtnud. Tema ajaks oli ka vabameelsete mõisnikkude arv kasvanud. Mõned mõisnikud olid õppinud välismaal ja saanud seal talurahva vabaduse pooldajaks. Keiser Aleksander I ja vabameelsed mõisnikud viisidki asja niikaugele, et talupojad said isikliku vabaduse. Ka teisis mais olid talupojad juba vabastatud ja pealegi ühes maaga. Keiser kinnitas talurahvaseaduse Eestimaa jaoks 1816. a. ja Liivimaa jaoks 1819. a. Vabakslaskmine kuulutati välja Liivimaal aasta hiljem. See toimus pidulikult kirikus; kõigepealt Riias, kus elas kindralkuberner, Vene valitsuse esindaja, varsti peale seda maakirikuisi. Riias kogunesid kõrgemad ametnikud, mõisnikkude ja talupoegade saadikud lossi, kust mindi rongis kirikusse. Siin kuulutati vabadus välja saksa, läti ja eesti keeles ning peeti saksa keeli jutlust. Kirikust mindi tagasi lossi, kus oli korraldatud pidusöök ja kuhu olla kutsutud ka talupoegade saadikuid, kelle nimed aga meile teadmata. Maakirikuid kaunistati kirikuvõõrmündrite ja õpetajate juhatusel. Püüti kiriku sisemusele anda rohkem pidulikku ilmet, nagu nõudis päeva tähtsus.

Kooriärtele ja pingi käsipuudele pandi künnlad särama. Mõnel pool valati altari jaoks veel isesugused pidukünnlad. Metsast toodi kuuski ja punuti pärgi kiriku ehtimiseks. Altar ja kantsel kaunistati lilledega. Rahvast voolas murruna kirikusse.

Ent rahva lootused ei täitunud. Oodati rohkem, kui andis vabakslaskmise seadus. Talurahvas sai 1816. ja 1819. a. seadustega küll isiklikult vabaks, kuid maa jäi ikkagi mõisniku omaks. Rahvas ootas aga maad. Pettumus ning meelepaha oli suur. Keelati koguni vabadusest kirjutada ja kõnelda.

Siiski oli isiklikul vabadusel küllalt suur tähtsus eesti rahva elus. Eialgu oli vabadus küll väga piiratud. Liikumisõiguse üle kubermangu piiri said talupojad Liivimaal peale 1832. a. Nüüd võisid nad endile vabalt üht või teist ametit valida ja elukohta muuta ning edukamalt isiklikku varandust koguda.

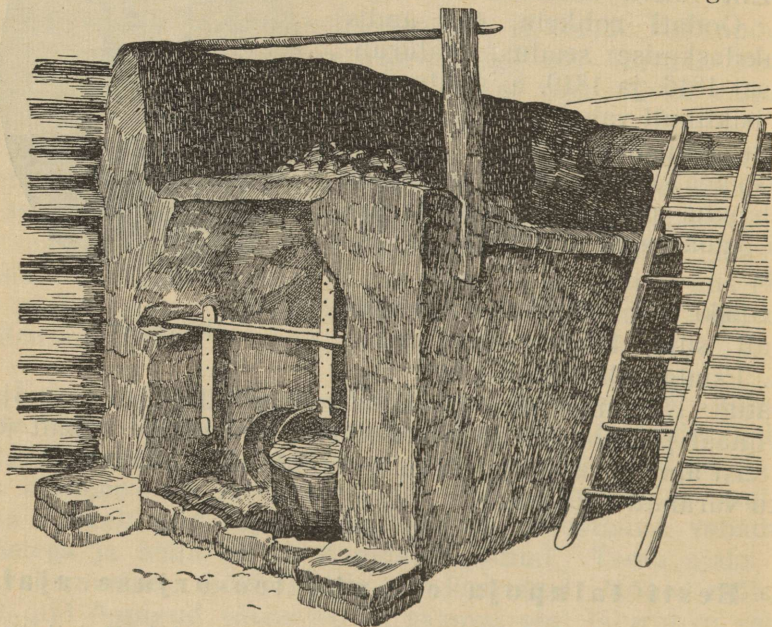
Aleksander I.

3. Eesti talupoja elu-olu teo-orjuse ajal.

Talupoja kodune elu. Eesti talupoeg sai küll isiklikult vabaks, kuid jäi seejuures maast ilma. Maa sai mõisniku omaks. Tahtis talupoeg maad harida, pidi ta selle mõisnikult rentima. Mõisnik renditas maa aga üsna lühikeseks ajaks, kõige enam 3 aastaks. Pikemat rendilepingut ei tehtud, sest siis oleks mõisnikul raske olnud igal ajal talumaid mõisamaaga ühendada. Maa eest maksis talupoeg võrdlemisi kõrget renti ja pealegi teotegemisega, mispärast vabakslaskmisele järgnevat aega nimetatakse teo-orjuse ajaks.

Ränk päris- ja teo-orjuse aeg tegi inimesed hooletuks, tuimaks ja ähvardas neilt võtta igasuguse edasipüüdmise. Nad ei suutnud küllaldaselt oma kodugi korraldada. Elati viletsas suitsuses ja pimedas rehetares, mida jagati talviseil aegadel pisemate koduloomadega. Rehetare nurgas oli päratu suur korstnata ja leega ahi; ahju peal oli ka magamisase. Ahju ümber kogunes talvel terve pererahvas, sest

ahi andis sooja kõigile. Nendega seltsisid prussakad, kes nobedasti jooksid ahju külge mööda kilgi laulu saatel. Ülal mustendasid tahmased parred, millel sügisel kuivatati vilja, all punetas auklik savipõrand. Seintel rippus poolmäärinud jämedaid tööriivaid, siis töö- ja tarberistu, nagu kirves, oherd jne. Seinte ääres oli vaevalt näha puuvoodeid ja pikki pinke, millel magati. Kuski polnud ilu- ega ehte-

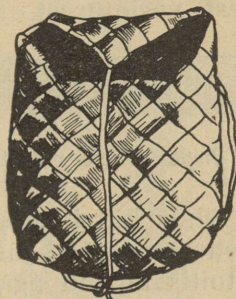
Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk kõdel keedeti. Leest eespool ühel või mõlemal pool asus keetja iste, lõugaskivi.

asju, mis oleksid kaunistanud ruumi. Kui neid ka oleks olnud, siis poleks neid vististi keegi tähele pannud, sest õhtuti valgustas ruumi armetu pirrutuli. Paja-aknad või uks ei andnud päevalgi kuigi palju valgust. Pirrutulevalgusest oli liiga vähe selleks raskeks ja hoolikaks tööks, mis rehetares tehti talve jooksul. Siin kedrati ja kooti nii mõisale kui ka endale. Mehed valmistasid puust kausse, lusikaid, kanne ja muid tarbeasju, neid kaunistades ja ilustades. Kui vilets ka selles kitsas ja suitsuses videviku ruumis oligi, siiski piisas vahete-vahel tahet jutuvestmiseks ja isegi naeruks ja lauluks. See sündis küll seks, et eemale peletada töö igavust. Suvel ses ruumis palju ei viibitud, sest kõik olid töö, kas talu või mõisa põldudel.

Mõisas teol. Maksud. Raskeks ja isegi väljakannatamatuks tegi talupoja elu teotegemine. Peremees ise küll teol ei käinud, ta saatis sulased ja tüdrukud, nii jala- kui

Tulerauad.

Märss puukoore sugadest toitainete kaasa- võtmiseks.

ka hobusemehi. Ükskõik, kas künni, külvi või lõikuse ajal või talvel, kuid mõisatöö oli ikka raske. Mõisas töötati valju sunni all. Peale opmani valvasid töö järele veel kubjas ja

Peksupäev orjuse ajal.

kilter. Rahva vastu oli üks neist tigidam kui teine. Kõige väiksemale vääratusele või eksimusele järgnes peks. Pole siis ime, kui rahvas mõisaametnikkude kohta ütles: „Kilter,

kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees.“ Raskeim töö oli rehepeks, mille juures tarvitati koote ja vartu. Jäi teoline seisatuma, silmitses kooti või toetus seinale vastu äärmisest väsimusest, siis kõlas kohe rehepapi sõim või

Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele hobusepäevad.

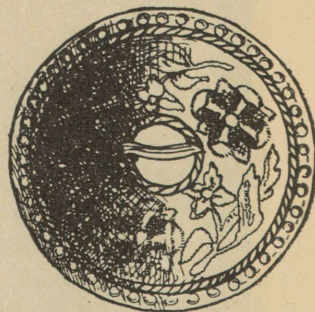
vuhises õhus kiltri kepp. Teoline pidigi väsima, sest sageli oli ta rehel paar ööd järgemööda ja pealegi magamata. Seejuures toitis ta end aganase leivaga ja soolakalaga, millele

Õllekann, mis ilustatud käepideme all rat- taga ja käepideme peal ning kaanel hobu- sepa kujutisega.

Mulgi rätik kahe- korra tõstetud sabaga.

Sõlg.

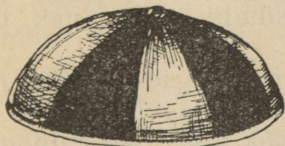
juurde võttis rokka. Kui rehepeks oli lõppenud, ootas teo- lisi mõisas uus töö, mis polnud eelmisest palju kergem. Ühelt töölt teisele asudes tarvitasid teolised üürikest vahe- aega toiduvõtmiseks. Nii mõnigi teoline jäi seinale ääres oma leivakoti juurde magama. Häda neile, keda kubjas juhtus

Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nõorkuub („särk“), suveseelik valgest linasest riidest, jalas viisud.

Mustjala naise ülikond, nagu see esines teoorjuse aja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (ülal kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põiktriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred ilustatud kuldkirjaga. Jalas ummkingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. Murumütsi kandisid peaaesjalikult mehed.

nägema. Siis said nad ühe matsu teise järel vemblaga pihta. Raskemad eksimused anti sillakohtute kätte. Sillakohtud olid samuti kuulsad peksu poolest.

Et mõisnikud põletasid hoolega viina ja pruulisid õlut, nõuti sellekski teomehi. Kui mõisahärra läks jahile, siis aeti sageli kas või kogu küla rahvas kokku. Küla rahvas pidi loomad jahimeestele vastu hirmutama. Jahti peeti sügise poole, seetõttu nõudsid need talurahvalt üsna palju päevi.

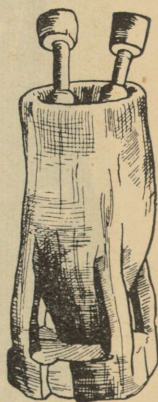
Tulejalg. Selle ülemist osa nimetati pilakuks, mis tehti rauast. Pilaku vahele pandi põlev pird.

Lõigetega kaunistatud vaalikurikas.

Pesukurikas.

Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

Talvel koormas talupoega vooriskäimine. Oli ilm tuisune või tormine, kuid teoline pidi minema. Samal ajal käisid küla ja mõisa vahet lihtsais takuseelikuis ja lühikesis lambanahast kasukais korratüdrukud, kes söötsid ja lüpsid mõisa lehma. Sealsamas tirisid mehed loomile toitu, põhku ja heinu. Teolised mõtlesid sealjuures küll rohkem kodu kui mõisa töö peale. Seepärast sündis kojuminek palju kiiremini kui mõisasse tulek.

Peale teotegemise langes talupoja õlgadele veel palju teisi kohustisi. Need olid mitmesugused maksud, näit. mõisale ja kirikuõpetajale. Maksud võtsid suure osa talu majapidamise saadusist. Nende hulk ei saanud iseendast kuigi suur olla. Tahtes või tahtmata tungis vaesus majja. Talupoeg pidi seepärast leppima aganaleivaga, rääkimata nälja-

aastaist. Rahvasuu räägib, et säärasele kergele ja kuivale leivale pole tohtud tuld ligigi viia.

Nagu pärisorjus kadus olude sunnil, nii kadus ka raske teo-orjus.

4. Kuidas ostsid eestlased talud päriseks.

Pühajärve sõda. Talurahva seadused. Isikliku vabadusega algas teo-orjuse aeg, mis polnud pärisorjusest sugugi kergem. Orjused ja maksud suurenesid. Rahva metsik kohtlemine kestis edasi. Mõisnikelt polnud midagi head loota. Hakati jälle omal jõul otsima väljapääsuteed. Talupoegade keskel tekkisid jälle ärevus ja isegi rahutused, näit. Pühajärve vallas ja Vastseliinas 1841. a.

Pühajärvel võttis käärimine hoogu augustikuu lõpus. Taheti endid maasaamiseks üles kirjutada. Talupojele seletati küll, et maad pole võimalik kustki saada, kuid nad ei uskunud seda, sest õigeusu preestrid seletasid teisiti. Selle järel püüti vangistada liikumise juhte. Varsti aga selgus, et mõisavalitsuse ja kohtuniku kaudu on see võimatu. Leiti, et juhte saaks vangistada vaid sõjaväe abiga. Enne sõdurite tegevusse-astumist korraldati läbiotsimine nende juures, keda peeti ninaamesteks. Mehi polnud aga kodus, nende elukohad olid täiesti tühjad ja maha jäetud. Kahtlustatud talupojad ja samuti palju teisigi olid põgenenud metsa. Varsti jõudsidki sõdurid kohale ja asusid ühes sillakohtunikuga metsa läbi otsima. Metsa aina rõkkas kisast ja hüüdudest. Metsa kõige tihedamas kohas sattusid sõdurid kokku 50-mehelise talupoegadesalgaga, kes oli varustatud nuiadega. Nad lähenesid kohtunikule ja küsisid, miks neid relvastatud meestega nende piirides taga otsitakse ja vangistada tahtetakse, sest nad pole ju mingis kuriteos süüdi. Selle peale püüdis kohtunik neid rahustada ja kutsus talupojad mõisasse. Talupojad olid küll nõus minema, kuid tingimusel, et nad võiksid käia sõdurite taga. Nii lubatigi. Vaevalt olid talupojad metsa äärde jõudnud, kui nad valgusid metsa tagasi ja kadusid tihnikusse.

Vahepeal aga toimus kokkupõrge sõdurite ja talupoegadesalga vahel. Üks kahtlustatav talupoeg vangistati. Teda saatsid kümme sõdurit. Seal tungis aga neile nuiadega varustatud talupoegadesalk ootamatult kallale ja vabastas vangi. Rahutuul talupojel oli kavatsus ka mõisa peale tungida. Pisut hiljem ilmus metsast nuiadega varustatud salk ja liikus mõisa

poole. Vaevalt nägid talupojad suuremat sõduriterühma vastu liikuvat, kui viskasid nuiad kohe ära ja kadusid metsa. Siiski läks sõdureil korda üht osa talupojast vangistada. Vangid viidi Tartu, kus algas lähem juurdlus. Neile lisaks toodi veel salkadekaupa mehi ja naisi tunnistajaina ja süüaluseina. Kohtu otsus oli väga karm. 30 mehele mõisteti karistuseks igaühele 500 hoopi „läbbi lippo“. Peale selle saadeti neist veel osa sunnitööle, osa võeti nekrutiks. Ülejäänud vabastati peale peksmist.

Et läbi lipu ajamine oleks hoiatuseks kõigile, käsutati talupoegi suurel hulgal peksmist pealt vaatama, eriti neist kohtadest, kus oli märgata rahutust. Mõisavalitsus tegi kõik, et peksmine läheks hästi korda. Toodi hulk jämedaid vitsu, 3 surnuvankrit, ja kaevati isegi hauad valmis. Kui kõik ettevalmistused olid tehtud, koguti 4. dets. rahvas, vangid ja sõjavägi kahe tee haru vahele¹ varem-ehitatud kantsele juurde. Alul manitseti rahvast ja seletati, et ei tohi seaduste vastu eksida ega oma isandaile vastu hakata. Eestlased olivat maarahvas ja pidavat selleks ka jääma. Lõppeks kästi neid sõnu meeles pidada ja kodus kõigile seletada, mis vastuhakkajate karistamisel nähtud ja kuulnud. Nüüd algas läbi lipu ajamine. Karistusallaste õnneks käskinud salgaülem sõdureid mõisa jämedaid vitsu mitte tarvitada ja lasknud tuua uued. Oli see tehtud, seati 500 sõdurit kahte ritta ja kõigile anti pikad vitsad kätte. Talupojel kästi pealmine kehapool alasti võtta ja üksteise järel sõdurite vahelt läbi minna. Iga sõdur pidi lööma läbimineja seljale ühe vitsahoobi. Vaeseist talupojast poleks vististi keegi ellu jäänud, kui sõdureid poleks hoiatanud nende heasüdameline ülem. Ülem öelnud, et talupoegi ei tohi kõvasti lüüa, sest nad on süütud. Siiski said talupojad tõsiselt kannatada. 500 lööki oli liig, kuigi löödi ettevaatlikult. Talupojad pääsesid eluga ja mõisavalitsuse poolt toodud surnuvankrid olid ülearused. Nii lõppes „Pühajärve sõda“.

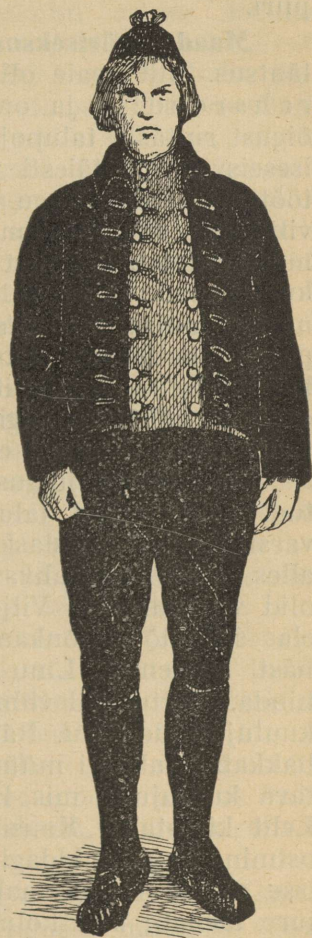
Rahutused tekkisid mitte ainult Pühajärve vallas, vaid ka mujal. Valitsusel oli see teada. Hakati uurima talurahva rahutuse põhjusi. Liivimaa kindralkuberner seletas keisrile, et raske teo-orjus on põhjustanud rahutused. Rahvalt on võetud maa. Renditud maade eest nõutavad orjused ja maksud käivad rahval üle jõu. Valitsus hakkaski uuendusi nõudma. Sedasama tegid ka mõned üksikud mõisnikud, nõu-

¹ Üks tee läks Arula mõisa, teine Pühajärve valda.

des, et kaotataks teorent ja kindlustataks talurahvale kasutamiseks suurem osa talumaast, mida mõisnikud ei tohiks omavoliliselt võõrandada. Valitsus määras komisjoni, mis

Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lontmüts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

Põide mehe ülikond: kuub („vatt“), vest ja kintspüksid, peas tuttmüts, jalas sukad ja pastlad.

pidi välja töötama seaduse, mille järgi korraldataks Liivimaa talurahva elu-olu. Uue väljatöötatud seaduse kinnitas keiser **1849.** a. Liivimaa talurahvaseaduse nime all. Eesti-

maal edenes talurahva seisukorda parandav seaduseandlus veel aeglasemalt. Siin jõuti niisama kaugele alles 1856. a., mil keiser kinnitas Eestimaa talurahvaseaduse. Nüüd said ka Põhja-Eesti talupojad liikumisvabaduse üle kubermangu piiri.

Maade pärisekstmine. Talurahvaseadusil oli suur tähtsus. Siit peale oli talupojal õigus teorendilt üle minna raharendile ja oma maidki päriseks osta. Seda õigust ruttasid talupojad kasutama, sest igaüks soovis saada iseseisvaks ja täiesti vabaks peremeheks. Raharendi puhul töötas talupoeg kogu päev hoolega omal põllul ja sügisene viljasaak suurenes märksa. Üks selle aja opman (Järva-maal) seletab järgmist: „Sest sadik agga, kui mehhed rentnikuks sanud, on rahval nago uus vaim sisse tulnud. Tullevad nemad mõisa, mis muidugi nii tihti ei sünni, siis on silmad pestud, habbemed aetud, pääd soetud ja rided korrapärast kohhendatud ja harritud, et lust neid näha. Sel viisil kui enne, ei nähta keddagit enam käivad, kui temma muido ka vaene oleks. Kergem ello, kergemad kombes.“

Kel rohkem julgust oli ja pisut rahagi tagavaraks kogutud, nood ostsid talud päriseks. Mõned tegid seda juba varsti peale vabakslaskmist. Talukohtade ostmine läks hoogu alles peale talurahvaseaduste ilmumist. Iseäranis agarad olid viljandlased. Viljandimaal olid head põllud ja rahvas elas selle tõttu jõukamalt. Pealegi oli seal linakasvatamine hästi arenenud. Linu veeti välismaile ja neist maksti head hinda. Tartumaal viibis kohtade ostmine osalt mitmesuguste kuulujuttude tõttu. Räägiti, et valitsus ise madalama hinnaga hakkab talukohti müüma. „Eesti Postimees“ toob ühe huvitava kuulujutu, mis Räpina kausimüüjad mujale kandnud. Leht kirjutab: „Kausimüate jotto järele ei olla pärismade ostmine muud middagi, kui pärris rahharaisk, kus innimenne isse omma rahha mahha viskab ja teiste käest veel paljo jure laenab; sest kolme aasta pärrast peab keik jälle käest ärra võetama ja keikile kokko „hingemaaks“ ärrajagatama, kus see keige ennam saab, kel keige ennam poege on, olgo ta sullane, rentnik ehk pärrismaa piddaja. Mõisnikkudel olla sest ammo teada, ja nemmad pakkuda maid allati müa, et rahha agga kätte sada, sest pärrast tulla krono ja võtta muidugi maad ilma hinnata käest ärra ja jaggada teistele.“ „Eesti Postimees“ seletab edasi, et niisugused kuulujutud on lausa valed, ja käsib kausimüüjailt küsida, mis nemad ütlesid, kui keegi turul nende kauba juures rahvale seletaks:

„Miks te rummalad kauside eest rahha raiskate, kolme aasta pärast võetakse keik ostetud kausid Teie käest, ja jagatakse teistele ilma hinnata ärra!“

Viljandimaalased aga, kes ei lasknud petta endid kuulujuttudest, hakkasid Tartumaalgi talukohti ostma. Kuidas toimus talude päriksostmine? Selle kohta kirjutab „Eesti Postimees“ järgmist: „Kioma mõisa pärišherra Wilhelm von Stryck on nüüd juba 15 aastat oma vallaga ühenduses lepliku ellu elanud. Kui oma valla rendi pääle andis, maksivad peremehed enamiste 5, mõned ka 6 rubl. taalri päält renti. Aga nii kui kõigis paikus enamiste, nõnda on ka meil Kiomal: herra laskis maad ühte krunti ajada ja kuulutas siis 25. aug. 1873 rahvale uut renti ja ka päriksmaade ostmist. Herra auks peame ütlema, ei võtnud tema võerid ostjaid oma raha ega pakkumisega vahele, kuid üksi oma valla rahvast. Nüüd maksivad 19 peremeest ostmise pääle igaüks 100 rubla sisse ja 11 peremeest, kes osta ei arvanud jõudvad, jäivad veel rendi pääle, ilma et neile ruttu taha oleks tehtud, nagu seda mõnes paikas peab sündima. Nüüd on tänavu 25. märtsil sisse maksmise päiv ja 19 peremeest sellepärast mõisas asju ära talitamas. Kui kõik valmis oli, kutsus herra neie 19 peremeest lauale lõunat võtma ja kristlikul viisil sai ka enne sööki sööma laul lauldud. Sööma ajal muretses proua, kui austatud perenaine, kõige selle eest, mis igaühele tarvis oli. Muidugi ei jäänud tervised joomata ega klaasid kokkulöömata. Kui pidusöök oli lõpetatud, laulis vana opman pääle söögi: Oh võtkem jumalat, ja koolmeister lõpetas paari salmiga: Issand olgu kiidetud.“

Need, kes ostsid talud varakult, maksid oma võlad varsti, sest ostuhind oli alul madal. Väga aegamööda toimus kohdade ostmine Põhja-Eestis. Siin olid kehvad põllud ja rahvas elas palju vaesemini.

Talude päriksostmist takistas igal pool suurel määral mõisnikkude politika. Nad lasksid talusid müügile vähehaaval ja tõstsid alatasa maahinda. Vaesemad ostjad ei suutnud ostuvõlga maksta ja paljud jäid nii oma taludest ilma. Need müüdi teisile. Sellest kõigest hoolimata edenes talude ostmine. Mõnekümne aastaga oli suur osa talumaist päriks ostetud. Nii olid siis viimaks eestlased pika raske kannatuse järel vabuks ja iseseisvaiks taluomanikeks saanud. Sellest olid nad alatasa kannatlikult unistanud.

Kui talud olid päriks ostetud, omandas talurahva elu aegamööda üsna teise kuju. Talurahvas hakkas end tundma

ühise eesti rahvana, ning hakkas end pidama ühevääriliseks seniste isandatega — sakslastega. Eesti rahvas ärkas uuesti peale mitmesaja-aastast orjapõlve. Seks mõjus kaasa ka rahvahariduse tõus. Juba talurahva vabastamise seadused nõudsid valla- ja kihelkonnakoolide asutamist. Vallad ei suutnud aga vaesuse tõttu koolide eest tarvilisel määral hoolitseda. Nüüd hakati haridusele enam rõhku panema. Asutati isegi mitmed seminarid, mis valmistasid ette õpetajaid. Haridust-saanuist kujunes haritlaste rühm. See koostus esialgu peaaesjalikult õpetajaist, kes hakkasid rahva elu juhtima ning korraldama.

5. Rahvajuht J. V. Jannsen.

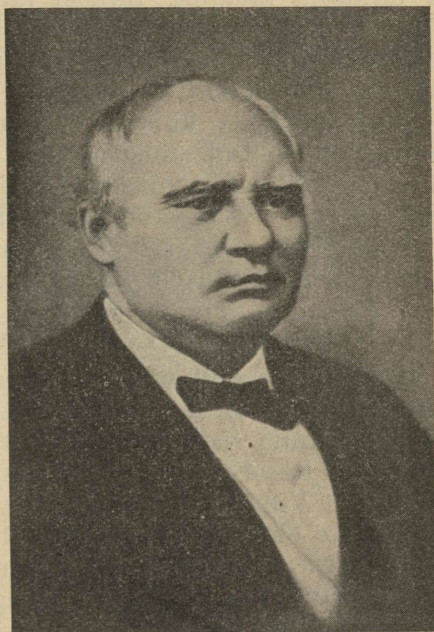
J. V. Jannsen ajalehetoimetajana ja seltside asutajana. Tähtsamaid rahvajuhte ja rahvusliku tunde äratajaid oli J. V. Jannsen. Ta sündis Vana-Vändras mõisa möldri pojana. Siin veetis ta oma lapsepõlve-aa esimesed aastad. Veskilisilt õppis ta ilusat rahvalikku keelt, mida ta hiljem kasutas edukalt. Kui isa suri ja noor Jannsen vaeslapsesks jäi, anti ta Särghaua tallu karjaseks. Sealt ta astus kihelkonnakooli. Ta oli andekas ja usin oma töös ning õppis ruttu saksa keelt kõnelema ning kirjutama, klaveril ja oreil mängima. Ta oli alul Vändras kõstriks, hiljem Pärnus kooliõpetajaks. Juba varakult mõtles ta sellele, kuidas saaks hakata ajalehte välja andma. Pärnu asudes (1850) avaneski tal seks võimalus. Jannsen hakkas siin „Perno Postimeest“ toimetama (1857). Raske oli tal kahte ametit pidada: õpetaja olla ja ajalehte toimetada. Pealegi oli kool võrdlemisi suur ja tarvis oli ka majapidamist juhtida, sest koolil oli ka maad. Et Pärnu oli väike maanurgalinn, asus Jannsen Tartu. Ta jättis maha kooliõpetaja ameti ja hakkas Tartus uut ajalehte „Eesti Postimeest“ välja andma. Tartu oli Pärnust palju suurem ja pealegi ülikoolilinn. Siin oli kergem häid kaastöölisi leida, sest ülikoolis õppis tol ajal juba palju eesti üliõpilasi. Pealegi asus Tartu sisemaal ja viljarikkas maakonnas, kus rahvas elas jõukamalt. J. V. Jannsen'i ajalehel oli suur tähtsus. Ta „Postimeest“ lugesid väga paljud. Lehes leidsid aset jutud ja naljad, siis mitmesugused teated nii kodu- kui välismaalt. Peale selle anti õpetust, kuidas paremini põldu harida, soovitati maid päriseks osta, nagu seda juba eespool kuulsime, koolide eest hoolt kanda jne.

Nii pani Jannsen aluse eesti ajakirjandusele. Jannsen'i

tegevus ei piirdunud ainult ajalehe väljaandmisega. Ta asutas ka esimese eesti seltsi, nimelt „Vanemuise“ 1865. a., kus laulu, näitemängu ja õpetlikkude kõnede kaudu püüti rahvast harida. „Vanemuine“ saigi oma aja kohta tähtsaks kogunemiskohaks rahvale. „Vanemuise“ eeskujul asutati hiljemini teisteski linnades samasugused seltsid: Pärnus „Endla“, Tallinnas „Estonia“ ja Viljandis „Koit“.

Suurt osa etendas J. V. Jannsen Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisel. Selle seltsi ülesanne oli rahva minevikku uurida, kasulikke raamatuid välja anda ja kõnede kaudu rahvast harida. Selts tegi palju kasulikku tööd: korjati lugematu hulk rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu ja mõistatise ning muud vanayara, ka andis selts kirjandust välja.

Seniseile seltsidele järgnesid põllumeeste seltsid. Eestlased olid enamasti kõik põlluharijad, kes pääsenud nüüd sama raskest teo-orjusest. Oli vaja neid ühendada ja korralikule tööle virgutada. Seks asutas Jannsen

J. V. Jannsen.

1871. a. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi. See oli esimene põllumeesteselts. Esimesele järgnesid varsti teised. Seltsides anti põllumeestele näitlikku juhatust, kuidas paremini põldu harida ja karja kasvatada. Niisamuti korraldasid seltsid ka põllutöönäitusi, kõnesid jne.

Jannsen oli, nagu nägime, tähtsam ärkamisaja tegelane. Temal oli rahva keskel suur poolehoid. See aga vähenes hiljem, kui tegevusse astus teisigi rahvajuhte.

Hiljem asutasid teised tegelased veel palju mitmesuguseid seltsi, nagu piimatalitusi, kaubatarvitajate-ühinguid jne.

Esimene laulupidu. „Vanemuise“ selts korraldas Jannsen'i algatusel Tartus 1869. a. ka esimese üldise eesti laulu-

peo Liivimaa talurahva 50-aastase priiuse mälestuseks. Rahvuslik ärkamine oli juba alanud, seepärast oodati ülemaalist laulupidu igatsusega.

See oli tähtis sündmus. Üle 600 aasta oli eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse kaotusest möödunud. See oli pikk ja raske orjaaeg, mil elati kinnist, omaette elu. Mis toimus väljaspool mõisa, sellest polnud õieti aimugi. Mõis oli talupoja maailm. Suurel laulupeol toimus järsk pööre. Siin tuli eesti rahvas üle pika aja esimest korda ülemaaliselt kokku. Peol viibis ligi 16 000 inimest. Laulupidu oli ettevõte, mis korraldati ühisel jõul.

See kasvatas ühistunnet, andis julgust ja iseteadvust. Endine orjastatud „maarahvas“ tundis end jälle ühise eesti rahvana, kellel niisamasugune õigus vabadusele kui igal teiselgi rahval. Suurel laulupeol kuuldud isamaalised laulud ja kõned sütitasid meeli, äratasid lootusi ning virgutasid edaspidisele tegevusele sakslaste mõju alt vabanemiseks.

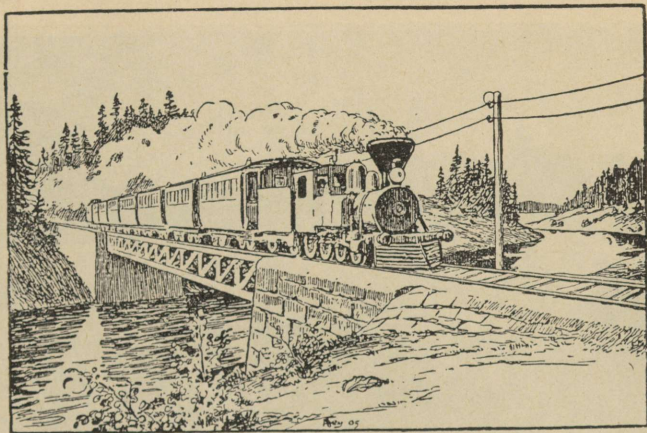
6. Raudteed, linnad, vabrikud.

Raudteede ehitamisest. Juba ammu rääkis rahvas, et välismaail sõidetavat raudteel ja et Venemaalgi Peterburi ja „Musko“ linna vahele olevat 700 km pikkune raudtee ehitatud. Raudteest räägiti kui imeasjast, millest kujutlus oli väga puudulik. Viimati hakkasid kuuldused ilmuma, et meiegi kodumaale ehitatakse raudtee. Rahvas tundis selle üle lausa rõõmu, sest raudteel saab kiiremini maalt linna ja linnast maale sõita ning kergema vaevaga igasugust kaupa müügile saata. Ajalehis ilmusid juba veduri pildid, ei inimesed saaksid neist selgemat kujutlust. Lugejad vaatasid ja vangutasid pead, öeldes: „Küll see üks ime asi on! Suur rong tõldasid seisavad ühhe teise tagga, esimese vankre pääl seisab auro-massing ja tõmbab, teised nagu vangid, ahhelatega temma külgis kinni, muud kui tulge järele!“ Oli küllalt noid, kes ei uskunud igasuguseid teateid ja raudtee ehitamist. Arukamad seletasid agarasti vastu, tähendades seejuures lootusrikkalt, et „koer haugub, kuni külaline tuleb“. Niipea kui raudtee ehitamine algas, kadusid kõik kahtlused. Õhtuti ja pühapäeviti käis rahvast murruna ehitustöid vaatamas. Tallinlased kuulsid 20. nov. 1869 esimest korda raudteeveduri vilet: veeti ehituspuid ja muud materjali. Kui rong peatuskohta tagasi tuli, astusid ka inimesed peale ja katsusid lühikest teed sõita.

Kui Narva—Tallinn—Paldiski tee valmis oli, hakati

Tapa—Tartu liini ehitama. 1876. a. 21. aug. k. 7 õ. jõudis esimene rong Tallinnast Tartu. Juba paar päeva varem teatati lähenevast sündmusest avalikult rahvale. Jaamahoone, ümberkaudsed postid ja hooned olid lippude ja lilledega ehitatud. Rahvas hakkas juba varakult jaama ja raudtee piirkonda voolama. Siin oli ülemaid ja alamaid, noori ja vanu, suuri ja väikesi. Kes ei oleks siis tahtnud esimest raudteerongi näha!

Kes soovisid lähemalt näha rongi ja selle sissesõitu, neile

Raudteerong.

oli määratud vastav koht, kuid maksuline — igaühelt 5 kop. Ees suurel trepil maksid samad piletid 20 kop. Vaatamas käis ligi 10000 inimest. Niipea kui rong jõudis lähemale, kõlasid tervituseks kahuripaugud. Varsti jäigi jaama trepette rong seisma. Üldine rõõm ja hõiskamine kostis igalt poolt. Kui sõitjad vaguneist olid välja tulnud, pidas üks kõrge ülem tänukõne, mis lõppes lauluga „Jumal, keisrit kaitse sa“.

Külarahvas oli siiski veel umbusklik. Lähemasse jaama mindi küll vedurit ja rongi vaatama, kuid proovisõitu ei julgetud hästi teha, sest rong liikuvat liiga kiiresti ja võivat rööpaist välja joosta. Teised olid raudtee vastu seepärast, et loomad jäävat alla, ja kes tasub siis kahju. Viimaks harjuti raudteega ja õpiti selle tähtsust hindama.

Linnad. Vabrikud. Muistsel iseseisvus-ajal polnud eestlasil sääraseid linnu nagu nüüdisajal. Olid ainult maalinnad ehk kantsid, mis andsid varju rahvale sõja korral. Põris-

linnad tekkisid pärast sakslaste tulekut. Sajandite vältel kasvavad linnad ja asutati uusigi linna juurde, kuigi linna ja maad ühendasid sageli väga halvad teed, mis tegid liiklemise ja kaubaveo raskeks. Linnades elasid käsitöölised, kaupmehed, harillased ja palju teisi inimesi, kes töötasid väga mitmesugusel alal. XIX sajandil tekkis meie linnades ka vabrikutööstus ning ühes sellega vabrikutöölise kiht. Linnade kasvamiseks ning tööstuse ja kaubanduse arenemiseks mõjusid suurel määral kaasa raudteed ja ka telegraaf ja

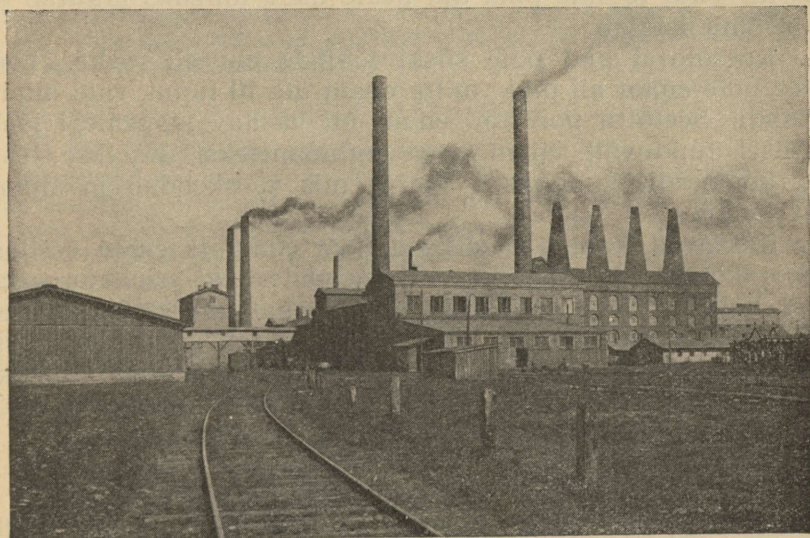

Narva juga ja vabrikud.

telefon. Kui näit. Tartu või mõne teise linna kaupmehele on vaja kaupa kiires korras, siis tellib ta selle telefoni teel Tallinnast, kust kaup saadetakse järgmisel päeval raudteel kohale. Selleks kulub vaevalt üks päev. Varem kulus selleks palju päevi. Niisama kerge on põllumajandus-saadusigi linna juhtida. Mida odavamad ja kergemini kättesaadavad on kaubad, seda enam neid ka ostetakse.

Kui raudteel sõita näit. Tallinna või Narva, paistavad juba kaugelt suuremad majad, kirikud ja vabrikute korstnad. Linnas liikudes näeme, et majad on siin üksteise lähedusse ehitatud. Suuremad ja ilusamad majad asuvad enamasti kesklinnas, kuna väiksemad on linna ääres. Kesklinnas oli liiklemine elav. Siin liikleb inimesi jalgsi, rattail kui ka autodel. Mööda vuhisevad ka suured veoautod, mis täidetud mitmesuguste kaupadega. Tänavast üle minnes tuleb vaadata, et mõnele autole alla ei jää. Mära siin, müra seal —

rahu mitte kuski. Mida enam linna ääre poole sammume, seda vaiksemaks jääb liiklemine. Siin linna ääres asuvadki vabrikud, need mitmekordsed kivimajad suurte korstnatega. Vabrikus töötavad sajad ja tuhanded töölised. Nad elavad kas vabriku poolt neile ehitatud suuremais või väiksemais töölis- või eramajades. Suuremais töölismajades (näit. Narvas) oli elu võrdlemisi halb. Neis leidub sada või kakssada väikest, sageli pimedavõitu tuba. Veel vähem valgust on pik-

Parikaste foto.

Kunda tsemendivabrik.

kades koridorides, mis ühendavad suure maja üksikuid osi. Mis tööliste perekondadele kõige vähem meeldib, see on ühiskööök, milles asub päratu suur pliit, mis üleni kaetud igasuguste keeduriistadega. Siin käib toitu valmistamas 40—50 perekonda. Köök kajab perenaiste tülist, siis laste nutust ja pannide ja padade klõbinast. Valmistatavate toitute lõhnad tungivad koridori ja isegi tubadesse. Puhast õhku on siin vähe. Toad ise on väikesed ning viletsad. Sissesead samasugune: paar puust voodit, söögilaud ja väike riidekapike. See on kõik, mis nimetamisväärt. Parem on elu neis majades, kus elavad 4—6 perekonda. Neil on igaühel omaette korter ühes pliidiga. Siin pole võõra silm sind vahtimas ega võõraste käimine ja rääkimine häirimas.

A. 30—40 tagasi oli tööliste tööpäev võrdlemisi pikk. Töö algas juba kell 5 hommikul. Igaüks liikus pooluniste silmadega vabrikusse, kus algas pikk, väsitav töö, sageli kuumas ja umbses õhus. Töölt õhtuti k. 6 või 7 lahkudes olid töölised äärmiselt väsinud ning tüdinud. Ainult nooremate näol võis näha naeru ja elurõõmu. Töölisi väsitab ja kurnab nende töö ühekülgsus: iga päev, aasta läbi, isegi kogu eluaeg üks ja sama piiratud töö, ühed ja samad liigutused, rääkimata alalisest masinate mürast, mis mõjub väsitavalt. Pole siis ime, kui tööline pika aja peale üsna tõntsiks muutub ja elurõõmu kaotab.

Käesoleval ajal pole siiski tööliste elu nii raske. Tööpäev pole enam nii pikk, mitte enam üle 10 tunni, vaid ainult 8 tundi. Seetõttu pole töö enam nii väsitav ja pealegi jääb töölisel tunduvalt enam aega puhkamiseks. Käiakse teatris, kontserdil ja tehakse sporti, mis värskendab ja annab uut jõudu.

Kasvavad linnad meelitasid ikka enam ja enam eestlasi linna, kõigepealt neid, kes ei suutnud maid päriks osta. Nad hakkasid kas tööliseks või väikekaupmeesteks. Mõned neist said väga rikkaks kodanikeks. Mida suuremaks kasvavas eestlaste arv linnades, seda julgemaks ja ettevõtlikumaks nad muutusid. Viimaks võtsidki nad mõnes linnas (näit. Tallinnas) võimu endi kätte ja hakkasid linna elu juhtima.

1. Suur Põhjasõda.

- 1) Missuguste mängudega armastas Peeter I tegelda lapsepõlves? 2) Mis kasu oli Peetril välismaalastega läbikäimisest? 3) Missugustes Euroopa riikides reisis Peeter ja mispärast? 4) Missuguseid uuendusi teostas Peeter Venemaal? 5) Kui vanalt pääses Karl XII troonile? 6) Missugune oli ta armsaim ajaviide? 7) Miks ihkas Peeter nihutada Vene piire mereni? 8) Missuguste riikidega liitus Venemaa sõja alustamiseks? 9) Miks arvasi just nüüd olevat aeg kohane sõjaks? 10) Joonista Euroopa kaartvisand ning viiruta seal Vene ja ta liitlaste maad üht värvi pliatsiga, Rootsi teist värvi pliatsiga! 11) Millal algas Põhjasõda? 12) Missuguse vaenlase võitis Karl kõige esmalt? 13) Kelle vastu pöördus ta siis? 14) Miks ei olnud venelastel õnne Narva piiramisega? 15) Kuhu kogunesid esialgu rootsi väed? 16) Mis raskendas rootslaste liikumist Narva poole? 17) Mis toimus Põhjasõja ajal Pühajõel? 18) Kujuta rootsi ja vene väehulkade suhet Narva lahingus, joonistades ühe väikese sõduri ning teise temast vastavalt suurema! 19) Märgi oma kaartvisandile Narva! 20) Kes jäi võitjaks Narva lahingus? Millega on see võit seletatav? 21) Kuhu läks Karl pärast Narva lahingut ja Laiusel peatumist? 22) Kuidas käis rootslaste käsi Lõuna-Venemaal? 23) Miks aitasid venelased kaasa meie maa venelaste kätte minemiseks? 24) Mis otsustati Uusikaupunki rahu meie maa kohta ja millal tehti see rahu? 25) Märgi oma kaartvisandile Uusikaupunki! 26) Mispoolest kannatasid talupojad Põhjasõja ajal? 27) Missugused maad võtsid mõisnikud

Põhjasõja järel endale? 28) Mispärast suurendasid mõisnikud talurahva orjust Põhjasõja järel? 29) Missugused rootsiaegsed uuendused kaotas Vene valitsus? 30) Kuidas oli koolide seisukord Vene aja alguses?

2. Eesti talupojad kuulutatakse isiklikult priiks.

1) Mida nõudsid talupojale arukamad haritlased? 2) Kuidas nõudsid riigihuvid talupoegade vabastamist? 3) Mida nõudis Merkel oma kirjatöis? 4) Kas Merkel pidas talupoegade vabastamist mõisnikele kahjulikuks või kasulikuks ja mispärast? 5) Missuguseid õigusi andsid mõned vabameelsed mõisnikud oma talupoegadele? 6) Kuidas mõjusid kuuldused üksikuist õiguseandmistest talupoegadesse üldse? 7) Kuidas suhtus mõisnikkude enamik talupoegadele õiguste andmisse? 8) Kirjelda talupoegade rahutust Pühajärvel! 9) Missugune keiser vabastas talupojad ja millal? 10) Miks oli talupoegadel vähe kasu vabastamisest?

3. Eesti talupoja elu-olu teo-orjuse ajal.

1) Miks nimetatakse vabastamisele järgnevat aega teoorjuse ajaks? 2) Missugused olid selleaegsed rendiolud? 3) Kirjelda teoorjuseaegse rehetare sisseseadu! 4) Missuguseid koduseid töid tehti teoorjuse ajal? 5) Missuguseid töid pidid talupojad mõisale tegema? 6) Kes valvasid mõisas tööjärele? 7) Kuidas koheldi mõisas teolisi? 8) Missuguseid kohustisi kandis talupoeg veel peale teo? 9) Kumba vihkas talupoeg sinu arvates enam, kas kiltrit ja kubjast või mõisasaksa? Mispärast? 10) Kuidas mõjus päris- ja teoorjuseaegne olukord talupoja töötahtele ja elurõõmule? 11) Milles võisid talupojad sinu arvates leida lohutust eluraskustes?

4. Kuidas eestlased ostsid talud päriks.

1) Kas tõi teoorjuse aeg paranemist talupoja olukorda? 2) Mis oli Pühajärve ja Vastseliina rahutuste põhjuseks? 3) Mis aastal olid need rahutused? 4) Missugused karistused määrati Pühajärve mässajatele? 5) Miks oli kohtuotsus nii karm? 6) Miks kutsuti külarahvas karistamist pealt vaatama? 7) Missuguseid tulemusi kardeti sellest karistusest? 8) Mis mõjus pehmen-davalt karistuse kandmisele? 9) Kas ja kuidas mõjustasid rahutused talupoja elujärje paranemist? 10) Mis aastail anti uued talurahvaseadused? 11) Missuguseid õigusi omaldasid talupojad uute seadustega? 12) Kuidas mõjus raharent talupoegade töötahtele ja mispärast? 13) Missuguses maakonnas hakati kõige varem talusid päriks ostma? Mispärast? 14) Miks viivitati talude päriksostmisega a) Tartumaal, b) Põhja-Eestis? 15) Kuidas raskendasid mõisnikud talude päriksostu? 16) Kuidas mõjus talude päriksostmine rahvaharidusele? 17) Kuidas mõjus talude päriksostmine eesti rahva eneseteadvusele?

5. Rahvajuht J. V. Jannsen.

1) Kus sündis J. V. Jannsen? 2) Kuidas veetis ta oma lapsepõlve? 3) Missuguseid ameteid pidas Jannsen? 4) Millal asutas ta „Pärnu Postimehe“? Palju aastaid on sellest möödunud? 5) Miks asus Jannsen Tartu? 6) Missugust ajalehte hakkas ta siin välja andma? 7) Missuguste seltside asutamisel oli Jannsen tegev? 8) Mitu aastat tagasi asutati esimene eesti selts? Kuidas oli ta nimi? 9) Missugused olid Eesti Kirjameeste Seltsi ülesanded ja tegevus? 10) Missugused ülesanded olid põllumeesteseltsidel? 11) Millal peeti esimene üldine eesti lalulupidu? 12) Kui palju aastaid on

sellest möödunud? 13) Mis puhul teda peeti? 14) Kui palju osavõtjaid oli esimesel üldisel laulupeol? 15) Kui võrrelda seda arvu nüüdisaegsetest laulupidudest osavõtjate arvuga, kas tuleb seda pidada väikeseks või mitte, kui arvestada selleaegseid olusid? Mis võis raskendada sel ajal laulupeost osavõttu? 16) Kuidas mõjus laulupidu eesti rahva eneseteadvusele?

6. Raudtee, linnad, vabrikud.

1) Milliseks muutuks meie elu, kui maalt kaoksid äkki raudteed? 2) Millal valmis Narva—Tallinna, millal Tapa—Tartu liin? 3) Kui vana on eesti kõige vanem raudtee praegu? 4) Päri vanematelt inimestelt, millal ehitati sinu elukohale kõige lähem raudtee! 5) Kuidas mõjusid raudteed töödusele, kaubandusele, põllundusele? 6) Kas raudteede tekkimine mõjustas ka rahvaharidust ning kuidas? 7) Millal tekkisid meie maal linnad? 8) Millal hakkasid eestlased suuremal arvul linnadesse asuma? 9) Missugused maaelanikud asusid peamiselt linna? 10) Missugustel aladel hakkasid nad seal tegelema? 11) Kuidas mõjus raudteede ehitamine linnade kasvamisele? 12) Millised tehnilised leiutised mõjustasid veelgi linnaelu elavnemist ja linnade kasvamist? 13) Missuguseid moodsaid liiklemisvahendeid leiame nüüdisaegsetes suuremates linnades? 14) Kirjelda vabrikutöölise elu enne ja nüüd!

VII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Maailmasõda 1914—1918. Revolutsioon Venemaal.

Euroopas on rida suurriike: Inglis-, Prantsus-, Saksa- ja Venemaa. Nad elasid üksteisega sõpruses, kuid vahetevahel tekkisid nende vahel ka tülid. Pikemat aega olid teineteise vastu vaenulised Saksa- ja Prantsusmaa, sest kord (1870) võtsid sakslased prantslasilt suured ja rikkad maa-alad, mis asusid Reini jõe piirkonnas. Seda suurt kaotust ei suutnud prantslased kuidagi unustada. Sakslased aga otsustasid neid maid, maksku mis maksab, endi käes hoida. Nii Saksa- kui ka Prantsusmaa kartsid uut sõda ja valmistusid selle vastu. Mõlemal riigil olid omad sõbrad, lepinglased. Prantsusmaa poole hoidusid Vene- ja Inglismaa. Saksamaad aga toetas Austria-Ungari ja mõni teine riik. Suurriigid relvastusid ikka enam ja suurendasid nii maa- kui ka mereväge. Esirinnas sammus ses suhtes Saksamaa. Viimati puhkeski 1914. a. sõda, maailmasõda.

Euroopa riigid jagunesid kahte leeri. Ühelt poolt Austria-Ungari, Saksamaa ja mõned väiksemad riigid, teiselt poolt Venemaa, kellega ühinesid Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia. Sõja kestel ühinesid viimastega ka Põhja-Ameerika Ühendriigid.

Sõda oli suurim, mida tunneb ajalugu, ja nõudis väga palju ohvreid. Sõjapidamise viisid läksid palju lahku endiste aegade omist. Näit. ratsaväel polnud selles sõjas enam suuremat tähtsust. Raske kahurvägi purustas kauge maa tagant vaenlase kaitsekraavid ja sundis ta taganema. Selle järel võttis jalavägi vaenlastest vabanenud kohad enda kätte. Seejuures olid abiks lennukid, millelt alla heideti lõhkepomme. Prantslased ja inglased võtsid tarvitusele ka tankid, need iseliikujad hiigla-rauamürakad, mis olid varustatud väikeste kahuritega ja mis heitsid pomme paremale ja vasakule, üle sõites vaenlase kaitsekraavidest. Tankid asusid alul

tegevusse piiratud arvul, hiljem loodi neist aga isesugune tankide „ratsavägi“, mis liikus kiiresti ja tekitas vaenlasis kabu- hirmu, sundides neid taganema. Peale muu tarvitati ka läm- mastavaid gaase, mis pandi liikuma pärituult.

Selles sõjas löödi hulk suuremaid ja verisemaid lahin- guid, väiksemaid kokkupõrkeid ja tulistamisi tuli ette iga päev. Sõja kestel laastati maad, hävitati linnu, aleveid ja külasid. Järele jäid sageli ainult rusuhunnikud. Sõdureid langes miljoneid.

Sõja esimesil aastail oli Saksa sõjavägedel suur edu. Nad vallutasid osa Põhja- ja Ida-Prantsusmaast ja läänepoolse osa Venemaast. Kogu praegune Poolamaa ja lõunapoolne osa Lätimaast kuni Riia linnani langes sakslaste kätte. Tolle- aegsele Vene riigivalitsusele ühes keiser Nikolai II-ga paistis, et maailmasõda Venemaale mingit tulu ei too. Seepärast ot- sustati oma lepinglasist lahti öelda ja Saksamaaga rahu teha. Salajased läbirääkimised olid juba käimas.

Revolutsioon Venemaal 1917. Niisuguste riigivalitsuse ka- vatsustega ei olnud suurem osa vene rahvast päri. Pealegi näitasid sõjalised kaotused, et riigivalitsus on halvus kätes. Otsustati mässu tõsta ja senine valitsus kukutada. Revolutsioon puhkes 1917. a. veebruarikuus. Veebruarikuu lõpu poole peeti Peterburis rahvarikkaid koosolekuid. Töö- lised otsustasid streigi välja kuulutada. 23. veebruaril kor- raldati kogu päev kõnekoosolekuid ja meelevaldusi. Ärevus kasvas alatasa. Sõjaväelased ajasid rahvahulgasid laiali, kuid need tulid uuesti kokku mõnes teises kohas. Järgmisil päe- vil oli liikumine juba tõsisem. Nõuti „leiba, leiba ja leiba!“ Politsei ja ratsavägi ei jõudnud rahva liikumist takistada. Ka üliõpilased võtsid liikumisest suuremal arvul osa. Rää- giti, et sõjavägi rahva peale ei laskvat, see julgustas rahvast. Siin-seal tarvitas rahvas vägivalda. Suure rahvalikumise tõttu jäi trammiliikumine seisma ja mässajad viskasid mõnes kohas vaguneid ümber. Karjuti: „Leiba! Leiba!“ Soome vak- sali piirkonnast liikus ligi 40-tuhandeline rahvahulk, strei- kijad töölised ja muu rahvas. Ratsapolitseinikkude salk tungis rahva sekka, püüdes inimesi nuutidega laiali ajada. Kanna- tada said paljud, kuid rahvas liikus edasi. Hiljem astusid ka sõdurid tegevusse, kes andsid rahva peale tuld. Paljud said haavata ja langesid surnuina. Väeosad hakkasid hiljem mässajatega sõbrustama. 27. veebr. oli sõjavägi rahvaga juba ühinenud. Mässajad vallutasid riigiasutisi üksteise järele. Vangid vabastati vangimajust. Politseiosakonnad pisteti ei

tea kelle poolt põlema. Sama saatus sai osaks ka mõnele kohtuhoonele. Et oma huve kaitsta, asutasid töölised Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu. Nad kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukate kätte. 28. veebruaril loodi Vene Ajutine Valitsus. Sõjaväeosad läksid üksteise järel uue valitsuse poole üle. Tööliste nõudmisel pandi maksma sõna-, trüki-, koosolekute- ja streigivabadus sõjaseisukorrale vaatamata. Tööliste nõukogu nõudis isegi sõja rutulist lõpetamist, mida Ajutine Valitsus kuulda ei võtnud ja võtta ei võinudki. Nii tekkis riigis nagu kaks võimu, kes teineteisega tülitsedes viisid Venemaa korralageduseni.

Tallinnas algas liikumine 1. märtsil. Rahvahulk, peaaesjalikult küll venelased, vabastas vangimajast vangid, sealjuures ka kaelakohtulised kurjategijad. Pärast seda pisteti vangimaja põlema. Seisukord muutus üha kardetavamaks. Väga paljude juures tekitas niisugune tegevus hirmu ja hukkamõistmist. Üks pealtnägijaist tähendanud: „Sulid lastakse lahti ja majad pannakse põlema! Kuhu neid siis paigutada, kui jälle tuleb kurjategijaid kinni tirida?“ Naaber rahvahulgast vastanud: „Ei tulegi enam kinni tirida ja asi on selge.“ Vangimajade järel hakati politseiosakondi ja kohtuasutisi rüüstama ning põletama. Kohtupaberid kisti kappidest välja, rebiti katki, heideti suurte võiduhüüetega aknaist välja ja pisteti põlema. Põletamise juures paugutati püsse ja revolvreid. Teine rahvahulk oli kogunenud raekoja ette ja isegi tunginud raekoja saali. Nõuti süüa. Sealviibijad teenijad ei teadnud, mis teha. Kardeti, et hakatakse ka siin rüüstama ja põletama. Siiski leiti väljapääsutee, sest linnal olid mitmesugused toidutagavarad — leiba, heeringaid ja suhkrut. Raekotta ilmunud linnavolinik kutsus mõned rahvahulgast enda juurde ja seletas neile, et linnavalitsus tahab rahvale toitu jagada. See mõjus. Kus seda teha? Raekoda on liiga kitsas. „Siis läheme üles kubeneri lossi,“ tähendas üks juuresviibijaist. Selle peale vastas linnavolinik, et suurel rahvakogul on väga tülikas „üles märke ronida“, seepärast tuleb mõni kohasem ruum leida. Viimaks leitigi raekoja lähedases majas vaba ja hästi suur ruum, Börsisaal, kuhu nüüd juhiti näljane rahvahulk. Inimesed seati ritta üksteise järele ning igaühele anti leivatükk, heeringas ja pisut suhkrut kätte. Kõrvaltoast, kus auras suur teemasin, jagati teevett. Meeleolu muutus. Söödi, joodi ja suitsetati. Mis süüa ei kõlvanud, see visati põrandale. Siin vedelesid heeringapead ja luud, leivatükid ja paberossiotsad. Põrand oli libe ja kleepis. Õhk oli äärmi-

selt sumbunud. Siiski oli tuju hea: viibiti soojas ruumis, kinnitati veidi keha, kuulati kõnemeeste poliitilist juttu, vaieldi jne.

Väljas põlesid samal ajal vangimajad edasi. Isegi ühe eramaja oli kuri käsi põlema pistnud. Vargad tegid oma tööd. Vaja oli korda luua. Seepärast korraldati kiires kor-

„Siis läheme üles kubeneri lossi.“

ras ajutine korraldus ehk miilits. Miilitsameeste väliseks tunnuseks oli valge riideriba varrukal. Kurjategijad sidusid ka valge lindi või taskurätiku käsivarrele ning jätkasid oma tööd. Siiski oli miilitsast suur tulu. Varsti hakatigi kinnivõetuid paigutama ühe vabriku (Lutheri) ruumesse. Nii oli uus vangimaja loodud. Elu muutus varsti palju rahulikumaks. Eestlased said korra loomisega võrdlemisi ruttu hakkama. Vene linnades kestis korralagedus veel kaua.

Kui Peterburis valitsuse etteotsa pääses sotsialist Kerenski, arenesid sündmused ruttu. Venemaa kuulutati demokraatlikuks vabariigiks. Igaüks püüdis antud vabadusi kasutada oma huves. Üks kõnekoosolek järgnes teisele. Kõnelemishaigus tungis sõjaväkkegi. Riigikaitsest palju enam ei mõeldud. Korralagedus kasvas aegamööda ikka suuremaks ja võim läkski rindel viimaks sõdurite kätte. Kui näit. ülem andis oma väeosale käsu tuleliinile minna, siis otsustasid sõdurid käsku mitte täita: — ei olevat vajadust ega põhjust. Kauaigatsetud vabadust mõistsid kasutada käremeelsed sotsialistid, enamlased. Nad tegid tööliste ja sõdurite keskel kihutustööd, et lõpetataks sõda Saksamaaga

ja Austria-Ungariga. Sõjavägi oli juba mitu aastat sõdinud ja sõjast tüdinud. Seepärast olid enamlaste mõtted neile väga meele järgi.

1917. a. oktoobrikuus pääsesidki enamlased tööliste ja relvastatud sõdurite abil võimule. Võimule pääsesed hakkasid enamlased kommunistlikku korda maksma panema. Algas vabrikute, mõisade ja muude ettevõtete ülevõtmine ja riigi omaks tunnistamine, kuigi rahva suur enamus oli selle vastu. Kõik see toimus äärmise vägivallega. Kes julges vastu seista, too kas vangistati või lasti jalamaid maha.

2. Eesti vabadusvõitlus.

Eestlased saavad õiguse ise oma elu korraldada. Juba varakult pöördusid eesti haritlased Vene Ajutise Valitsuse poole, et eestlasile antaks õigus ise oma elu korraldada. Varsti anti välja vastav seadus. Selle seaduse põhjal kutsusid eestlased kokku Maapäeva ja löid Maavalitsuse Konstantin Päts'iga eesotsas. Maapäeva ja maavalitsuse ülesanne oli hoolt kanda koolide, tervishoiu, teede ja maksumüütmise eest. Ka ühendati Eestimaa ja Eesti osa Liivimaast üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati Jaan Poska. Lühikese ajaga võeti Vene ametiasutisilt asjatoimetused üle ja venelaste asemele võeti eesti keelt oskavad ametnikud. Samal ajal asuti ka eesti polkude loomisele.

Nii pea kui Venemaal läks võim enamlaste kätte, hakkasid nad eestlaste õigusi piirama. Tallinna enamlik ja peaaeglikult venelasist koostuv nõukogu tegi kavatsusi, kuidas meie maavalitsust hävitada. See oli meie riigitegelasil teada. Nad leidsid, et muud pääsuteed pole, kui lahti lüüa hukkuvast Venemaast. Sama mõte leidis sooja vastukõla ka Maapäeva liikmete hulgas. Nüüd oli tarvis seda mõtet võimalikult kiiresti ellu viia, sest enamlaste otsus Maapäeva laiali saata oli teada. 15./28. nov. 1917. a. võttis Maapäev tähtsa otsuse vastu. Ta kuulutas, et ülemaks võimukandjaks Eestis on Maapäev, kelle korraldusi ja käske tuleb täita Asutava Kogu kokkutulekuni. Selle otsusega oli Eesti õplikult Vene riigi võimu alt lahti lõõnud.

Enamlased võimul. Sel ajal kui maapäev võttis Toompea lossi Valges saalis vastu maapäeva ülevõimu kohta käiva otsuse, kogunes lossieelsele platsile Tallinna vabrikute töölisi, keda enamlased olid üles kihutanud. Nad kavatsesid vägivallega segada maapäeva koosolekut, et see ei saaks võtta

vastu otsust. Kuid meelevaldajad ei tulnud kohe saali, vaid peatusid esmalt platsil, kus juhid neile midagi seletasid. Maapäev võttis sel ajal aga ruttu ja ilma läbirääkimisteta vastu oma otsuse. Saadikute näod olid pingul ärevusest, koosolekul kõneldi ainult hädavajalist, hääletamise ajal valit-

Konstantin Päts.

ses vaikus. Pärast koosoleku lõppu jäid saadikud veel kokku, et pisut omavahel juttu vesta. Aga nüüd tormas mõne minuti pärast paarkümend enamlast punaste plakatitega saali. Ühel neist oli vigaselt kirjutatud: „Maha rahvavastane maanõukogu“. Mütsid peas, lärmitsesid enamlasted maapäeva saalis. Üks tööline pidas lühikese kõne, milles nõuti maapäeva laialiminekut. Tulevikus ei tohtivat ta enam kokku astuda! Mõned saadikud tahtsid kõnelda maapäeva kaitseks, aga neid segati pilkehüüete ja ähvardustega. Lõppeks hakkasid enam-

lased nõudma, et rahvahulgale lossiplatsil loetaks ette Maapäeva otsus. Saadik Jüri Vilms oli nõus seda tegema. Toodi mingi tühi tünn, Vilms ronis selle otsa ja hakkas seal lugema. Aga vaevalt sai ta paar lauset öelnud, kui vihased tööliised ta sealt maha tirisid ja läbi peksid. Samuti said mitmed teised Maapäeva saadikud lüüa, kui nad lossist lahkusid.

Pärast Maapäeva laialisaatmist hakkasid enamlasted omavalitsuse-asutisi üle võtma. Tegevuse lõpetas ka Maavalitsus.

Võim läks enamlaste kätte mitte ainult Tallinnas, vaid ka teistes linnades ja maal. Algas mõisade ja teiste ettevõtete ülevõtmine. Korraldati punakaart ja pandi käima uued „kohutud“, revolutsioonilised tribunaalid. Kohut mõisteti neis kohtuis nende kodanikkude üle, kes enamlastele paistsid kuidagi viisi kahtlased, enamlaste vastased. Kohtunikeks olid enamlaste poolt valitud mehed, kes seadusi ei tundnud ega tunnus-

tanud. Otsused tehti oma heaksarvamuse järgi ja asjaolusid arvesse võtmata. Ajalehed, mis natukegi julgesid arvustada enamlaste valitsust ja maal valitsevaid olusid, suleti. Lehtede väljaandjad asutasid nende asemel uusi lehti uute nimedega, kuid needki suleti sageli. Enamlaste valitsusaja lõpul ilmusid meil ainult enamlaste lehed.

Neil ajal kasvas korralagedus meie maal viibivates Vene vägedes enneolematult suureks. Sõdurid tarvitasid tihti omavoli rahulikkude elanikkude kallal: varastasid, röövistasid, isegi tapsid. Ülemad ei suutnud taltsutada oma mehi. Vahel kadusid terved väeosad oma seisukohadelt ning mõned ülemused otsisid neid isegi ajalehekuulutuste kaudu taga.

Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Saksa väed ilmuvad. Vene enamlaste valitsus aga ei kestnud meie maal kuigi kaua. Vene vägi oli väga tüdinud sõdimisest. Enamlased olid lubanud rahvale rahu ning püüdsid täita seda lubadust. Seepärast tegid nad sakslastega 1917. a. detsembris vaherahu. Taheti teha ka lõplikku rahu, kuid ei jõutud kokkuleppele. Seepärast hakkasid Saksa väed, kes juba varemini olid vallutanud Saaremaa 1918. a. veebruaris, Eesti mandrile tungima. Eesti tegelastele oli selge, et Vene korratud väed meie kodumaad kaitsta ei suuda. Sakslased ütlesid endid küll tulevat maale ainult ajutiselt korda jalule seadma, eestlased aga arvasid, et nad seega ei lepi, vaid püüavad Eestit Saksamaaga alatiseks ühendada. Seda aga eestlased ei tahtnud. Seisukord oli keeruline. Maapäeva asemikud olid juba ammu võtnud nõuks Eesti iseseisvaks kuulutada, kuid enamlaste võimu tõttu oli raske seda teha. Et maapäeva kõiki

Eesti sõjavägede ülemjuhataja
Johan Laidoner.

asemikke oli tülikas ja hädaohtlik koguda ühistele koosolekutele, siis loodi kolmeliikmeline päästekomitee, kel oleks kergem teotseda soodsal hetkel. Sinna kuulusid K. Päts, Jüri Vilms ja K. Konik. Päästekomitee käis koos salaja ning ta liikmed, kes kartsid vangistust enamlaste poolt, elasid „põranda all“. Kavatseti nii ja teisiti iseseisvust välja kuulutada, kuid ikka ei avanenud soodsat võimalust. Üks päästekomitee liikmeist soovitas iseseisvuse manifesti lugeda ette „Estonia“ teatris enne etenduse algust. Aga just siis olid enamlased keelanud ära igasugused teatrietendused ning liikumise tänavail pärast k. 9 õhtul surmanuhtluse ähvardusel. Et Saksa väed jõudsid aga ikka lähemale Tallinnale, siis otsustas päästekomitee kõige hiljem 24. veebruaril iseseisvuse välja kuulutada. Sel päeval olid enamlased väga ärevil sakslaste lähenemise pärast Tallinnale ja ametis oma varanduste kolimisega Vene laevadele. Päästekomiteel ja teistel eesti tegelastel õnnestus seepärast osalt eesti sõdurite, osalt kiiresti organiseeritud kaitseliidu abil vallutada suurema vaeva ja tõsisemate kokkupõrgeteta tähtsamad asutised linnas. Enamlased taandusid sadamalinnaossa ning sealt hiljemini laevadele. Nüüd loodi Ajutine Valitsus peaminister K. Pätsuga eesotsas. Kella kahe paiku ilmus trükist iseseisvuse manifest. Ruttu kleebiti ta Tallinna kuulutustulpadele ning saadeti õhtupoolikul lahkuvate rongidega laiali üle kogu maa. Maal oli mõnel pool juba varemini murtud enamlaste võim, kohati toimus see nüüd. Endised omavalitsusasutised astusid jälle tegevusse. 24. veebruaril oli ilus pehme, peaaegu sula ja päikesepaisteline ilm. Tallinna tänavad olid õhtupoolikul tihedalt täis rahvast. Loeti iseseisvusekuulutust, vesteldi viimastest päevasündmustest. Kõigil olid rõõmsad näod — oldi vabanenud otse kui mingi painaja alt.

Esimene Eesti valitsus püsis vaevalt öö-päeva. 25. veebruaril sammusid Saaremaalt tulnud Saksa okupatsiooniväed Tallinna, hoolimata Eesti iseseisvusest. Teine Saksa sõjavägi liikus Lätimaa poolt ja vallutas Tartu. Märtsi alguses 1918 tegid enamlased sakslastega Brestis lõplikult rahu. Selles tunnustas Vene valitsus sakslaste õigust Baltimaad Soome laheni oma võimusesse võtta ning korra jaluleseadmiseks siia politseivägesid tuua. Ühes hilisemas lepingus ütles Venemaa enda koguni täiesti lahti õigustest Baltimaade kohta. Nüüd algas rõhuv okupatsiooniaeg. Mida kõige enam kardeti, läks täide. Iseseisva Eesti valitsus aeti laiali. Eesti tähtsamad seltskonnategelased heideti vangikotta või saadeti

Saksamaale vangilaagrisse, näit. saadeti vangilaagrisse K. Päts.

Ligi 8 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügisel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksamaal. Algas saksa vägede lahkumine meie maalt.

Aseadmiral Joh. Pitka.

Enamlaste väed tungivad Eestisse. Lahkuvate saksa vägede kannul valgusid üle piiri enamlaste salgad. Nõukogude Vene valitsus arvas olevat paraja aja kätte jõudnud, et Eestimaad jälle Vene külge liita. Üks Vene riigimees ütles: „Meie peame lahkuvate saksa vägede järele piirimaiste tungima, et seal takistada kohaliste valitsuste tekkimist. Tallinn, Riia, Liibavi peavad meie omaks saama.“

Tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel peaminister K. Pätsuga eesotsas oli äärmiselt raske riiki pealetungiva vaenlase vastu kaitsta. Noorel riigil polnud raha, polnud

ka sõjaväge. Okupatsioonivõimud olid Eesti polgud laiali saatnud ja relvad ära võtnud. Selle asemel, et relvad tagasi anda, heideti püssilukud merre. Sama saatus sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad saksa väed meid täiesti relvita. Siiski läks Ajutisel Valitsusel korda kaitset luua. Püssilukud toodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ning jagati riigikaitsjaile. Ometi võttis see kõik aega, eriti kahurite võitluskorda seadmine. Kaks esimest nädalat võitlesid eestlased

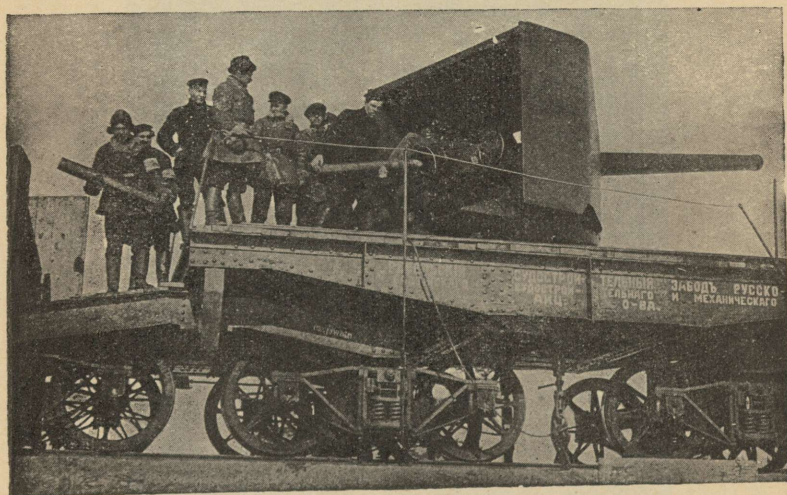

Sõdureile jõulukinke valmistamas („Ühistöö“).

venelastega täiesti ilma kahurväeta, siis alles ilmus esimene patareiriinde. Vaenlasele oli vastu saata vaid vabatahtlikkude salku keskkooliõpilasist, ohvitserest ja kaitseliitlasist. Kaitseliidu asutamine kuulutati välja juba järgmisel päeval (12. nov.) peale Ajutise Valitsuse tegevusse-astumist. Õpilased ei tundnud küll sõjapidamist ning paljud neist polnud iial varemini püssi kätte saanud, kuulipildujast rääkimata, kuid nad olid väga kohusetruud ja usinad ning harjusid uute oludega ruttu. Vabatahtlikkude seas oli mitmesuguseid mehi. Ühed tulid tõesti selleks, et võidelda relvaga vaenlase vastu, teised aga kadusid väeosast jäljetult, kui olid kõhu täis söönud, saapad, pisut rõivaid ja püssi kätte saanud. Rõivastiselt pakkusid meie väed Vabadussõja alguses küll väga kirjut pilti. Enamik mehi oli igasuguseis erarõivais, mõned olid vene sinelid selga tõmmanud.

Vahepeal korraldati välisabi. Soomest saadi abi nii relvadena kui ka rahana. Hiljemini tuli appi ka vabatahtlikude-pataljon, mille löi ooberst Kalm. Ooberst Kalm sai sõjavägede osava loojana kuulsaks Soomes, kus peeti samuti võitlust enamlaste vastu. Abi lubasid Eestile ka inglased, kes saatsid hiljemini relvi ja oma laevastikugi Tallinna alla.

Alul viibis välisabi. Seepärast pidid meie vähesed kaitse-salgad vaenlaste suuremate vägede eest taganema. Vaenlased

Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

tungisid Eestisse kahes suunas, Narva ja Pihkva kaudu. Taganedes korraldasid eestlased rahvaväge ja muretsesid relvi, et siis venelasile vastu astuda ja nad maalt välja lüüa. Samal ajal korraldati ka haavatuile abiandmist ning sõdureile pesu ja rõivaste õblemist. Kogu maal tekkisid „Ühistöö“-nimelised ühingud, kuhu kodanikud, eriti eesti naised ja neiud, koondusid. Siin koguti kokku ja õmmeldi sõduritele pesu, lõigati haavasidemeid, valmistati neile kingituspakke pühade ajaks jne.

Vaenlane tungis ikka enam sisemaale. Ta kätte langesid üksteise järel Narva ja Rakvere, siis Võru, Valga ja Tartu. Siit ligineti Viljandile, Paidele ja Tallinnale. See kõik toimus 28. nov. kuni 22. detsembrini 1918. a. Rusuvat mõju avaldas eesti seltskonda Tartu langemine 22. detsembril. Seal läksid mõned meie kaitseväelastest enamlaste poole üle. Julgelt teetsid aga keskkooli-

õpilased. Nad löid endile lensalgad ja pidasid korda. Neil oli ka kokkupõrkeid röövhimulise rahvaga, kes tungis vak-sali läheduses olevate varustis- ja moonaladude kallale. Siin võtsid õpilased oma kohuseid täites relvad tarvitusele. Noo- ril oli küll julgust, kuid puudus jõud seisukorra päästmi-

Ülemleitnant J. Kuperjanov †.

Vabadussõja kangelane, kes formeeris partisanide rügemendi. Viimane oli üheks väljapaistvamaks löögiühikuks Vabadussõjas.

seks. Õpilased lahkusid viimaseina Tartust. Siiski ei kaota- nud nad lootusi. Nad saatsid Viljandist Tartu oma õpetajaile kirju, milles teatasid, et nad tulevad varsti ja vabastavad Tartu.

Eesti vägede üldine pealetung. 1918. ja 1919. a. vahetusel olid enamlased nii kaugele tunginud, et ainult $\frac{1}{3}$ kodumaa pinnast oli meie vägede käes. Nüüd aga raskendas nende edasitungimist maastik. Kehra — Aegviidu ja Võrtsjärve —

Jõgeva vahelised suured metsad ja rabad pakkusid eestlastele häid kaitsevõimalusi. Ka olid meie mehed juba natuke harjunud lahingute löömiselega. Sõja alguses polnud paljudel vabatahtlikkudel sellest aimugi. Kadus ka kartus vaenlase arvulise ülekaalu ees, sest selgus, et vaenlased pole kuigi targad ning lasevad endid kergesti heidutada ootamatul pealetungil.

Kolonel Parts.

Ka parema varustise saamine julgustas mehi. Nii aina tõusis meie vägede eneseteadvus. Seni (22. dets. 1918. a.) oli nimetatud juba sõjavägede ülemjuhataja ja loodud korralikud väed. Ülemjuhataja kindral Johan Laidoner'i käske pidid kõik arvestama. Korralagedus hakkas kaduma. Loodi ka soomusrongid. 5. jaanuaril oli neid väerinnal juba kolm. Pandi alus Kuperjanov'i partisanide-pataljonile ja mitmele (näit. Kalevi maleva, Tartu ja Tallinna) kaitsepataljonile. Soomusrongide isa kapten Pitka, kes ülendati admiraliks,

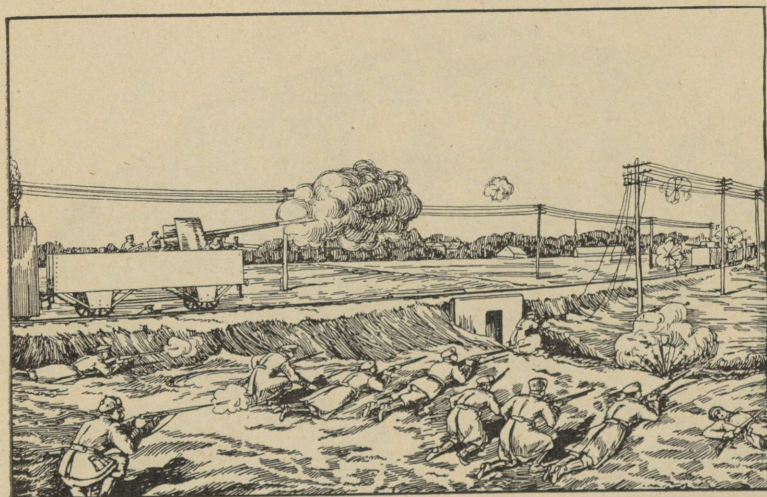
korraldas mereväge, mille aluseks sai suurtükilaev „Lembit“, mis sakslasilt üle võeti novembrikuus. Mere poolt ilmusid Tallinnat pommitama enamlaste laevad. Neile sõitis vastu inglise laevastik ja võttis enamlasilt ära (26. ja 27. det.) kaks sõjalaeva. Need sõjalaevad kingiti Eesti Vabariigile. Seega pandi kindel alus meie sõjalaevastikule ning kindlustati pealinn mere poolt. Inglaste tegu tõstis rahva meeleolu ja lubas julgemalt vaadata tulevikku. Meie noor laevastik algas varsti oma tegevust.

Hinnates vääriliselt oma jõudu, eesti sõjavägi algas julgemalt vastupanu. Vaenlase pealetungimine pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Selleks ajaks oli ka osa soome abivägesid pärrale jõudnud. Üldine pealetungimine algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. 1919. a. Narva suunas algasid pealetungi kolm soomusrongi; neid toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalavägi. Merekaldail pommitas samal ajal merevägi. Ka saatsid laevad dessantsalku maale enamlastega võitlema. Vaenlane taganes. 12. jaanuariks oli T a p a ja R a k v e r e meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased ligi 100 elanikku hukanud. Mahalastuid sunniti enne surma endale ise haudu kaevama. Ka mujal korraldasid taganevad enamlased lahkudes hirmsaid veretöid kohalikkude elanikkude seas. Piisas õige tühisest pealekaebusest või kahtlusest, et kedagi teise ilma saata. Vahel tapeti lihtsalt sellepärast, et vihati mõnd karistusluse lähemat perekonnaliiget. Hukatute seas oli isegi lapsi ja ligemale 80-aastasi vanakesi. Vahel piinati hukatavaid hirmsal kombel enne mahalaskmist.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks M õ i s a k ü l a raudteesõlm, R u h j a, T õ r v a alev ja J õ g e v a, kuna soomusrongid jõudsid V ä g e v a l e. Tähtsaim saavutus oli siin T a r t u vallutamine.

Tartu vallutamine. Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge ülema kolonel P a r t s'i juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanov'i partisanid. Rutati seks, et ootamatu pealetungimisega tekitada vaenlasis kabuhirmu ja päästa Tartut varitsevast hirmsast veresaunast. Liiasi ei saanud soomusrongid Narva poole edasi liikuda, sest Rakvere taga oli purustatud palju raudteesildu. 14. jaan. hommikul langesid meie vägede kätte Voldi jaam ja mõis ning Jänese sild Emajõel, siis Tähtvere mõis, mille järel soomusrongid sõitsid Tartu jaama, sundides taganema enamlaste soomusrongi. Selle järel vallutasid soomusrongide

meeskonna rühmad ja Kuperjanov'i partisanid linna. Ise-
teadlikult liikusid õpilased (õieti esimesina), kuulipildujad
kaasas, südalinna. Kui meie väed lähenesid linnale, põgenesid
enamlasted küll jalgsi, küll regedel ja rongil. Kuigi Tartu
vabastati võrdlemisi ruttu, surmasid põgenevad enamlasted
linna (Krediitkassa keldris) jõledal kombel hulga süütuid
inimesi. Kes viimaks pääsesid eluga, need tormasid länavaile.
Mõned neist ei teadnud enam, kus asub nende kodu. Nad
jooksid, kuhu juhtus.

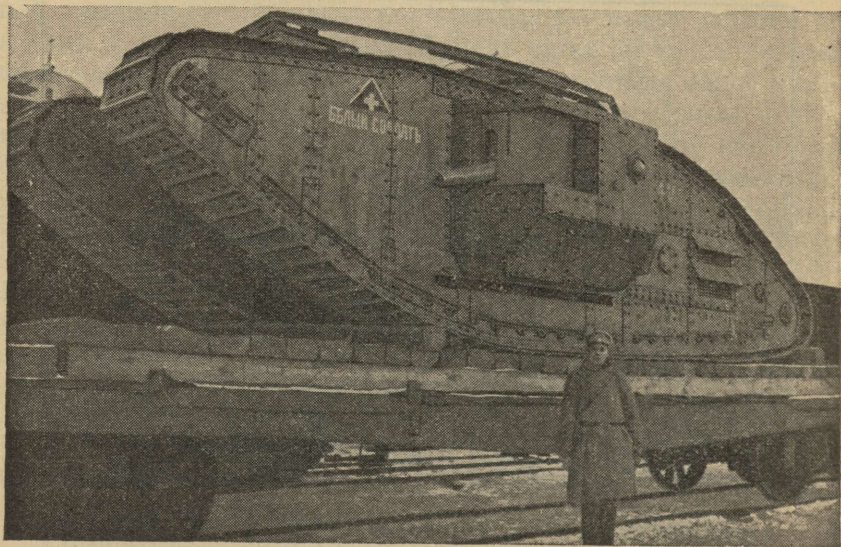
Meie soomusronglased Tartut vabastamas 14. jaan. 1919. a.

Narva vallutamine. Kõige selle aja vältel tungisid meie
väed Narva suunas edasi. Soome ja Eesti vägede ühisel
pealetungimisel langes Narva meie kätte 19. jaanuaril. Narva
vallutamisel teotsesid koos mitmesugused väeosad. Meie jala-
vägi tungis peale lääne poolt, ratsavägi lõunast. Eesti laevastik
aga saatis Mereküla lähedal ägeda kahuri- ja püssitule
toetusel maale dessandi, mis koosnes eestlastest ja soom-
lastest. Dessantvägedel õnnestus väiksemais kokkupõrkeis
vaenlasi lüüa ning ruttu ilmuda Narva alla. Siin ei kardetud
loodest mingi väe tulekut. Seepärast tekkis paanika. Soom-
lased vallutasid sillad ja varsti kogu linna. Venelased põge-
nesid. Järgmisel päeval jõudsid ka teised väeosad linna.

Narva vallutamisega oli vaenlane Põhja-Eestist 12 päe-
vaga välja tõrjutud. Maa vallutamiseks oli ta aga 40 päeva
vajanud. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitsta, tun-

giti Jamburi (praegu Kingissepp) suunas edasi ja asuti kaitseisukorda.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan. vaenlase kätte, kuid ainult üürikeks ajaks. Suurendati sõjaväge, et alustada üldist pealetungi Lõuna-Eesti vabastamiseks. Selleks ajaks jõudis kohale ka kolonel-leitnant Kalmi „Põhja poegade“ rügement.

Eestlasile kuuluv tank.

Valga langeb Eesti vägede kätte. 28. jaan. ilmus käsk Valga vallutamiseks. Seda ülesannet teostama liikusid Tartu poolt soomusrongid, Kuperjanov'i partisanid, „Põhja pojad“ ja Tartu kaitsepataljon. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpalised soomusrongid. Tegelikult otsustasid Valga saatuse lahingud Paju mõisa all. Siin sõdisid meie vastu ka enamlaste läti polgud. Mitmekordse pealetungi järel vallutasid meie väed 31. jaan. Paju mõisa. Suurt julgust ja ettevõtlikkust osutas siin Kuperjanov. Paju mõis vallutati küll, kuid kõrge lunastushinna eest — partisanide juht Kuperjanov langes vaenlase kuuli läbi. Järgmisel päeval (1. veebr.) langes meie kätte ka Valga.

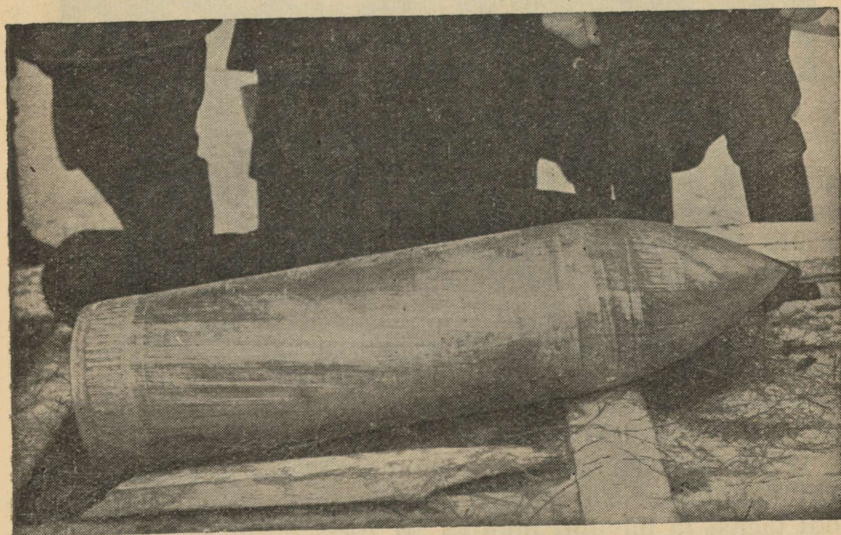
Samal ajal, kui peeti võitlusi Valga pärast, liikusid meie

teised väed Võru ja Petseri suunas. Võru langes
1. veebr., Petseri 4. veebr. meie vägede kätte.

Enamlaste pealetung. Talve tulekuga (nov. teisel poolel
1919. a.) hakkasid enamlased ägedalt peale tungima Narva

Soomusrong tuleliinil. Kaugelelaskja kahur „sülitab“ tuld.

Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niisugustega pommitasid enamlased
Narva linna.

liinil. Äge ja vahetpidamatu võitlus kestis ligi 2 kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Ta püüdis kord siin, kord seal meie kaitseliini läbi murda. Samal ajal peeti ka rahu-
 läbirääkimisi. Enamlased püüdsid võimalikult ruttu ja kasu-
 likel tingimusil rahu teha, et siis suuremate jõududega Lõuna-
 ja Ida-Venemaal asuvaid vastaste vägesid purustada. Kuigi
 enamlasil oli vägesid ligi neli korda rohkem kui meil, polnud
 neil kuski tõsist edu. Detsembri teisel poolel (10.—20. dets.)

Lahing Narva all 1919. a.

tegid vaenlase väed katset kuni Narva jõeni välja tungida. Nende sõdureil polnud mingisugust arusaamist sõja põhjusist. Ka olid nad väsinud aastaidkestnud sõjast. Seepärast puudus neil huvi sõdimiseks eestlastega. Sõdureid sunniti igasuguste abinõudega peale tungima. Kord anti neile uimastavaid jooke ja sunniti kuulipildujatega ähvardades meie vägedele peale tungima. Kõik see jäi tagajärjetuks. Kokaiiniga ärritatud punaväelased löödi tagasi. Meie kuulipildujad hävitasid ühe punaväelaste kolonni teise järel.

Hiljem suurendas vaenlane oma vägesid ja kordas peale-
 tungi igal pool. Ta püüdis tungida meie kaevikuisse, kuid
 löödi tagasi ja hävitati hoopis. 30. dets. õhtul raugesid vaen-
 lase pealetungid. Vaenlane oli oma vägedest ligi poole
 kaotanud. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatusel poolt

hästi välja töötatud kaitsekavas ja meie sõdurite kodumaa-armastuses. Nähes, et Eesti vallutamine on seotud suurte ohvritega, muutusid enamlased rahu-läbirääkimisi pidades

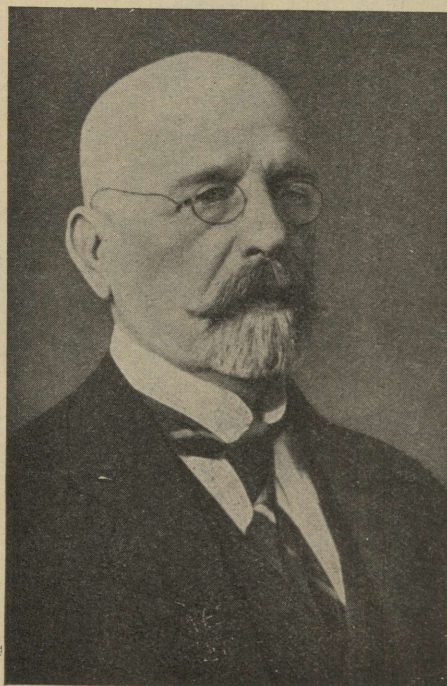

Sakalamaa langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis.

palju leplikumaks. Uueaasta laupäeval kirjutati vaerahule alla meie soovidele vastavalt.

Tartu rahu. Rahuläbirääkimised algasid Tartus. Eesti rahusaatkonna juhil Jaan Poska'l läks korda üsna kasu-

likel tingimusil teha rahu, mis kirjutati alla Tartus 2. veebruaril 1920. Nõukogude Venemaa oli sunnitud tunnustama meie iseseisvust, andes Eestile 15 miljonit kuldrubla ja lubades tagasi anda sõja ajal Eestist Venemaale viidud varandused (näit. ülikooli ja teised varandused). Eesti lubas avada oma vabasadamad Venemaale.

Jaan Poska †

Nii lõppes meie vabadusvõitlus võidurikkalt ja eestlased kindlustasid endile kauaigatsetud iseseisvuse ning vabaduse.

Eestlased jõudsid sihile sajandeid kestnud raskeist kannatusist ja alandusist hoolimata. Nad võitsid kõik takistused ja löid endile riikliku iseseisvuse. Täide läks ennustus, et kord algab aeg, „kus kõik pihrud kahel otsal lausa löövad lõkendama; küll siis Kalev jõuab koju, oma lastel' õnne tooma, eesti põlve uueks looma.“

1. Maailmasõda 1914.—1918. Revolutsioon Venemaal.

1) Mispärast oli Saksa ja Prantsuse vahekorid enne maailmasõda halb?

2) Missugused riigid sõdisid ühel, missugused teisel poolel maailmasõjas?

3) Millal algas maailmasõda? 4) Missuguseid rõlvi tarvitati maailmasõjas? Kuidas kaitsti end? 5) Missuguse riigi vägedel oli edu esimesil sõja-aastail? Missugused maa-alad nad vallutasid? 6) Miks puhkes Venemaal revolutsioon? 7) Millal algas Vene revolutsioon? 8) Mida nõudsid mässavad rahvahulgad valitsuselt? 9) Mispärast võitsid mässajad? 10) Missugused uued asutised loodi mässu tagajärjel? 11) Missugused uued vabadused pandi maksma? 12) Milles avaldus mässuliste tegevus Tallinnas? 13) Mida jagas linnavalitsus rahvale meeleolu vaigistamiseks? 14) Mis võeti Tallinnas korralloomiseks ette? 15) Missuguseks riigiks kuulutati Venemaa? 16) Mis on sellise riigi oluliseks tunnuseks? 17) Kuidas tungis Vene väkke korralagedus? 18) Millal ja kelle abil said enamlased võimule? 19) Milliseid muudatusi võtsid ette enamlased võimul olles?

2. Eesti vabadusvõitlus.

1) Kuidas korraldasid eestlased oma elu Ajutise Valitsuse ajal? 2) Missugused olid maapäeva ja maavalitsuse ülesanded? 3) Missugused uuendused võeti ette ametiasutistes? 4) Missugune oli maapäeva vahekorid Tallinna nõukoguga? 5) Missuguse otsuse tegi maapäev 28. nov. 1917. a.? 6) Kes kavatsesid takistada selle otsuse vastuvõtmist? Miks see ei õnnestunud? 7) Kelle kätte läks kogu võim pärast maapäeva ja maavalitsuse laialiajamist? 8) Kuidas kasutasid uued valitsejad oma võimu? 9) Miks ei kestnud enamlaste valitsus meil kaua? 10) Millal tulid Saksa väed Saaremaalt mandrile? 11) Miks ütlesid sakslased end Eestisse tulevat? 12) Mida kavatsesid nad aga tegelikult Eestiga teha? 13) Kuidas tahtsid maapäeva asemikud korraldada Eesti valitsemist? 14) Miks loodi päästekomitee? 15) Kes kuulüsid sinna? 16) Kuidas ja millal kuulutas päästekomitee välja iseseisvuse? 17) Kuidas suhtusid Saksa võimud meie iseseisvusse? 18) Missuguse rahu põhjal anti sakslastele õigus maa okupeerimiseks? 19) Miks lahkusid meilt Saksa väed? 20) Missuguses seisukorras asusid eestlased maad valitsema? 21) Missugune oli esimeste eesti vägede koosseis, sõjaoskus, varustis? 22) Kuidas korraldati meil kodukaitset? 23) Kuidas toimisid kooliõpilased Vabadussõjas? 24) Missugused linnad vallutasid enamlased 1918. a.? 25) Kui suur osa kodumaast õnnestus enamlastel vallutada? 26) Miks peatus enamlaste pealetung? 27) Millal hakkas sõjaõnn kalduma meie poole? 28) Kes tulid meile abiks meresõjas, kes maal? 29) Nimeta kohti, mida eestlased vallutasid 12. jaanuarini 1919? 30) Mida tegid enamlased Rakveres ja Tartus enne lahkumist? 31) Missugused väeosad vallutasid Tartu? 32) Miks rutati Tartu vallutamisele? 33) Missugused väeosad olid tegevad Narva vallutamisel? 34) Mitu korda oli enamlaste taganemine Põhja-Eestist kiirem kui sissetung? 35) Missugused väeosad olid tegevad Valga vallutamisel? 36) Missugune lahing otsustas Valga saatuse? 37) Kes langes selles lahingus? 38) Miks tungisid enamlased 1919. a. lõpul ägedalt peale? 39) Miks ei olnud enamlaste pealetungil edu? 40) Millal tehti vaherahu? 41) Millal sõlmiti Tartu rahu ja missugustel tingimustel? 42) Miks võitsid eestlased Vabadussõja? 43) Loenda rahvaid, kellega eestlastel sõdida on tulnud muistsest iseseisvuseajast alates meie ajani? 44) Loenda järjekorras, missugused võimud on valitsenud meie maal muistsest iseseisvuseajast alates meie ajani? 45) Palju aastaid olid eestlased võõraste valitsuse all? (Vabadusekaotamise aastaks võtta 1224.) 46) Mitu aastat oleme praegu iseseisvad?

Materjale kodukohastatud ajaloo käsitlemiseks.

Viljandi langemine. Pinnuks silmas oli sakslasile vaprate sakalaste kants Viljandi. Selle vastu alustatigi 1211. a. suurem sõjakäik. Kants oli hästi kindlustatud ja sakslased piirasid seda mitu päeva. Piiramisest võtsid osa ka liivlased ja lätlased. Viljandi kantsi alla jõudnud, käisid vaenlased ümberkaudseid maid rüüstamas ja toitaineid toomas. Nad käisid külast külla ning võtsid hulga vange kaasa. Vangid viidi kantsi valli juurde, kusjuures üks ordurüütleist kaitsjate poole pöördudes ütles: „Kui te ristiusu vastu võtate, siis anname need teile elusalt tagasi.“ Kantsi kaitsjad vastasid selle peale põlgusega ega tahtnud ristimisest kuulda. Nad ähvardasid sõjaga, panid endile võitluses võidetud raudrüüd selga, kiitlesid kantsi äärel, irvitasid vaenlase üle ja valmistusid kantsi kaitsmisele. Seepeale surmati kõik vangid ja ähvardati kantsi kaitsjatega teha samuti. Samal ajal surmasid amukütid palju kaitsjaid, mispärast ülejäänud lahkusid vallilt. Teised piirajaist ehitasid tormikatused. Liivlased ja lätlased täitsid valli kraavi puudega ja lükkasid tormikatused sinna peale. Lätlased tulid katusele ja nüüd algas äge taplus, mis kestis viis päeva. Eestlased püüdsid tormikatust põlema panna. Piirajad kustutasid aga tule, sellele peale puistates jääd ja lund. Sealjuures surmasid eestlased ühe vapramaist ordurüütleist. Nüüd valmistasid sakslased masina, millega ööd ja päevad loopisid kive. Nad surmasid palju inimesi ja elajaid ning purustasid maju. Sellesarnast masinat polnud eestlased iial näinud ega teadnud oma maju ta vastu kindlustada. Raudrüüs sakslased murdsid valli plangu maha ja leidsid seespool veel teise valli, mida nad ei suutnud aga purustada. Kaitsjad kogunesid ülal kokku ja tõrjusid kive ja puid visates vaenlase tagasi. Maha minnes süütasid sakslased kindluse puuvärgi põlema. Eestlased kiskusid selle maha ja tuli lõppes. Varsti ehitati põlenud osade asemele uued ja järelejäädud mehed asusid kantsi kaitsmisele. Kuuendal päeval küsisid sakslased: „Kas panete ikka veel vastu ja ei taha tunnustada meie Loojat?“ Nüüd lubasid eestlased ristiusu vastu võtta. Vanemad läksid kantsist välja ja lasksid preestrid linna tulla, kes piserdasid kõik majad ja kantsi, mehed ja naised pühitsetud veega. Vaevalt said sakslased sellega toime, kui nad kiiresti pöördusid tagasi. Nad kartsid Lembitu vägede tulekut.

Taanlased ilmuvad eestlaste kantsi Lindanisa alla 1219. a. Vallutatud maakonnad ootasid 1217. a. peale head juhust võõra võimu kukutamiseks, sest Ugandi, Saare- ja Virumaa ja teised olid veel võitmata. Piiskopp Albert teadis väga hästi, et ta ei suuda oma jõududega eestlasi alistada. Pealegi polnud tal enam nii kerge läänest ristsõdijaid saada. Seepärast pöördus ta Taani kuninga poole ja palus temalt toetust. Kuningas Valdemar II lubas abi anda, nõudis aga, et kõik maad, mis taanlased võidavad siin, jääksid Taani riigile. Piiskop Albert pidi selle nõudmisega leppima,

sest abi oli tingimata tarvis. 1219. a. tuli Taani kuningas suure sõjalaevastikuga Eesti randa „Kalevi kalmu“ (maalinn Lindanisa kohal) ja asus selle piiramisele. Eesti maalinn võeti üsna kerge vaevaga ära ja lõhuti maha. Asemele ehitati „Taani linn“, Tallinn. Tallinn oli taanlaste kindlaks toetuspunktiks. Siit püüdsid nad oma võimu eestlaste üle maksta panna. Taanlased põrkusid aga seejuures sakslastega kokku, kes tungisid põhja poole. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski nii kaugele, et neile sai Tallinn ühes Harju- ja Virumaaga.

Kes kõige selle juures kannatada said, olid muidugi eestlased.

Saarlaste allaheitmine. Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslasil polnud kerge sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg nendegi kätte. Tarvis oli saarlastegi võimu murda ja kaubitsemist merel täielikult enda kätte saada. Jaanuarikuus 1227. a., mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandri eestlased. Kõigepealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja võeti see kuuepäevase võitluse järel ära. Linn ise põletati maha. Seda kuulnud, alistusid saarlased ka Valjalas, mis oli suuremaid Eesti maalinnu. Tunti selgesti, et mitu korda tugevamale vaenlasele vastupanek on asjatu ja palju ohvreid nõudev. Nüüd algas suur saarlaste ristimine. Kuus preestrit olevat rahvast ristitud mitu päeva hommikust õhtuni. Pärast seda lahkus sakslaste sõjavägi saartelt. Nii langesid viimased vabad eestlased sakslaste võimusesse. Sakslased said maa ja mere peremeesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siit peale julgesti Läänemeres liikuda. Polnud enam vabu saarlast, kes oleksid neid kimbutanud, nagu enamalt juhtus sageli.

Viljandi langeb venelaste kätte 1560. a. Kui orduväed olid Härgmäe lahingus täielikult löödud, liikusid vene väed takistamatult Viljandi suunas edasi: osa läks Helme ja Karksi kaudu, osa põhja poolt Põltsamaa kaudu. Viljandi lossi loeti tol ajal võitmatuks. Ta oli looduse poolt hästi kaitsitud. Loss asus kõrgel kohal, samuti oli linnale kaitseks ka järv. Peale selle ümbritsesid lossi sügavad kaitsekraavid ja kahekordne vall. Ka oli kindlus hästi varustatud kahuritega ja laskemoonaga.

Nii pea kui vene väed jõudsid Viljandi alla, algas selle piiramine. Ehitati rida kindlustatud kohti, kust võidi edukalt linna pommitada. Need asusid linnale niivõrt lähedal, et „võis visata kiviga Viljandi kindlustisse“. Algas linna ja lossi pommitamine nii süüte- kui ka teiste kuulidega. Mitme-päevase pommitamise järel purunesid kohati linnavallid. Kuid linna ära võtta tormijooksuga ei suutnud vaenlased siiski. 300-meheline kaitsemeeskond lõi kõik pealetungid edukalt tagasi.

Venelased suurendasid selle järel kord-korralt pommitamist. Neil õnnestus süütepommidega linnas mitmes kohas tulikahjusid tekitada. Tuli kandus ühelt majalt teisele. Viimati põles linn peaaegu täielikult maha, püsima jäid ainult üksikud majad. Ka purustasid venelased tähtsa Pika Hermanni torni. Linna kaitsvad sõdurid löid kõige selle tõttu kartma. Nad hakkasid nõudma saamatajäänud palka ja tahtsid, et loss alistuks vaenlasele. Endine ordumeister Fürstenberg, kes oli asunud Viljandi, palunud pisarsilmil sõdureid lossi kaitsmist jätkata ja olnud valmis oma väärtasjadki kaitsjate vahel ära jagama, sest lossis oli laske- ja toidumoonaga veel küllaldaselt. Kõik palved ega lubadused ei aidanud. Sõdurid astusid omavoliliselt lossi alistumise asjus vaenlasega läbirääkimisse ja nõudsid, et neile lubataks

vabalt lossist lahkuda ja varandused kaasa võtta. Venelased olid sellega päri. Viimsel silmapilgul röövisid sõdurid lossi varanduse, kulla, hõbeda ja muud väärtasjad; siis lahkusid nad. Vaenlased vallutasid lossi. Nad said sõjasaagiks 450 kahurit, palju müüripurustajaid ja muud sõjavarustist. Nii oli Viljandiski veel sõjavarustist küllalt, ja loss oleks võinud kauemini vastu panna. Lahkunud röövhimuliste sõdurite õnn oli aga väga üürrike. Neile mindi järele ja nad riisuti paljaks.

Viljandi langemine augustikuus 1560. a. oli suurim kaotus liivimaalasil. Nad kaotasid võitlusetuju ja lootuse vaenlast maalt täielikult välja tõrjuda.

Tartu langeb venelaste kätte 1704. a. Samal ajal, kui Karl XII sõdis Poolamaal, korraldas Peeter I uut sõjaväge. Ta väesalgad tungisid meie kodumaale ja hakkasid seda hirmsasti rüüstama. Eesti talupojad kaitsesid endid vene röövsalkade vastu, kuidas mõistsid. Nad asutasid sissisalku, tungisid vaenlasile kallale ja vabastasid vangid. Maa kaitseks siia jäetud rootsi nõrkadest väesalkadest polnud suuremat abi¹.

Varsti jõudis järg Tartu kätte. Tartut oli kaitsmas Emajõel laevastik hulga kahuritega. Peeter I laskis ka endale Peipsi järve jaoks laevastiku ehitada ja saatis selle Emajõeale, et hävitada rootsi laevu. Sellest kuulnud, sõitis rootsi laevastik venelasile vastu. Venelased olid pisut allpool K a s t r e t kitsamal kohal jõekalda endi alla võtnud, kahurid üles seadnud ja ootasid vastast. Kõige selle kohta polnud rootsi laevastiku juhatajail õigeid teateid. Nii pea kui laevastik jõudis venelaste kohale, võtsid venelased selle ägeda tule alla. Jõe kitsas koht ei lubanud laevul vabalt liikuda. Osa sõjamehi põgenes, osa langes vangi, laevad aga said venelasile saagiks. Laevastiku juhataja, kes ei tahtnud end vangi anda, heitis tule püssirohukambrisse ja laskis enda ühes laevaga õhku.

Nüüd oli venelasile siit tee Tartu alla vaba. 4. juunil ilmusid Šeremetjev'i väed Tartu alla ja algasid piiramist². Järgmisel päeval jõudis vaenlase laevastik mööda jõe kohale. Selle järel laskis linna komandant eeslinnad põletada ja hakkas linna hoolega kindlustama, sest kindlustustööd polnud veel lõpule jõudnud³. Vähe suudeti siiski ära teha. Šeremetjev pommitas linna kaua lõuna ja lääne poolt, kuid tagajärjetult. Kui jõudis kohale tsaar Peeter, muutis see otsesed piiramiskava. Ta laskis kahurid Emajõe vasakule kaldale üles seada, et koondada tuld kõige nõrgemale kohale (Vene värava juures). Ägeda pommitamise järel tekkisid murrud müüris ja nurgatornis. Linn ise sai rängasti kannatada: mitu tuhat kahurikuuli ja pommi, mis sattusid linna, hävitasid ja rikkusid suure osa majust. Kui nii oli nõrgestatud kaitsjate vastupanu jõud, alustasid venelased tormijooksu. Algas verine võitlus, mis kestis kogu öö. Vaenlase jõulisele ülekaalule ei suudetud kaua vastu panna ja linn pidi alistuma 1704. a.⁴

Tartu kodanikud said rängasti kannatada juba piiramise ajal. Veel suuremad kannatused ootasid neid ees. Kolm aastat hiljem laskis tsaar Peeter suure osa Tartu käsitöölisist ühes rootsi sõjavangidega Moskva saata. Kartes, et Karl XII oma vägedega uuesti meie kodumaale ilmub, käskis tsaar 1708. a. kõigil sakslasil endid valmis seada Venemaale minekuks.

¹ Nad purustati kahel korral, Erastveres ja Hummuli mõisa all.

² Kõigepealt Ropka poolt küljest.

³ Linna kaitsesid idas ja lõunas (Saksa väravast kuni Jakobi väravani) vallid ja 5 bastioni, kuna Jakobi väravast Vene ja Saksa väravani vanad linnamüürid ja püst-tara.

⁴ Ka Narva langes samal aastal.

Kõik pidid käsule alistuma: vanad ja noored, terved ja haiged. Nii lahkusid Tartust 824 inimest kaugele Sise-Venemaale¹. Neid ootas raske ja vilets tulevik.

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiva
Venne-male minnen siin,
Oh! ma vaene Tarto liin!“²

Nüüd algas linna hävitamine. Kõik väärtuslikumad asjad saadeti Venemaale, linnamüürid lasti õhku ja majad pandi põlema. Tartu linnast jäid järele ainult ahervared.

Mahtra sõda. Eestimaa talurahvaseaduse maksmapanekul tekkisid aga mitmel pool Eestimaal rahutused. Mõisnikud seletasid kohati seadust võõriti. Pealegi viibis seaduse maksmapanek. Talupojad ei tahtnud abitegu teha. Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas ütlesid 1858. a. peremehed, et nemad enam sõnnikuveopäevi ei tee. Selle peale kutsuti nad mõisa. Talupojad kartsid kõige pahemat, nimelt peksu, mida tihti jagati mõisas. Nüüd oli hea nõu kallis. Talupojad tulid pühapäeval kiriku juurde ja kutsusid ka teiste valdade mehi järgmisel päeval mõisa, et Mahtra mehi peksu eest kaitsta. Rahvast tuli esmapäeval murruna mõisasse. Kui ilmusid sõdurid, kes olid mõisa kutsutud, siis piiras rahvas nad ümber. Ootamata tungis üks talumees ohvitseri kallale ja lõi teda. Mees lasti silmapilkselt maha. Nüüd tormas rahvas täis viha sõdurite kallale ja algas lahing. Sõdurid põgenesid, jättes talurahvale mõned püssid „sõjasaagiks“. Selle järel algas mõisa rüüstamine, mida toimetasid võõrad kohalikkude talupoegade keelust hoolimata. Viimaks pääses ettevaatamatuse tõttu ka tuli lahti ja mõis põles maha.

Peale tulikahju pakkus võitluseplats üsna kurba pilti: mõisa ahervared, surnud ja haavatud — kõik lamasid läbisegi. Lahing oli küll võidetud, kuid otsesest tulu polnud sellest mingisugust. Talupojad, kes arvati „peasüüdlasiks“, vangistati. Neist mõisteti ühed sunnitööle, teised Siberisse asuma. Ülejäänud kas vabastati või anti neile ihunuhtlust. Ihunuhtlust jagati teistele hoiatuseks Mahtra mõisas.

¹ Vologdasse ja Kostromasse.

² Kaasaegse Käsu Hansu nutulaulust.

Mahtra sõja tegelane
Päären Ellmann.
1895. a. ülesvõtte järgi joonistatud.

Järelsõna.

Käesolev töö ilmub kaheksandas trükis. Tema süsteemis pole tehtud muudatusi, küll on aga tehtud ümberpaigutusi ja parandusi käesoleva töö kuuendas trükis, vastavalt eesti ajalooteaduse uutele seisukohtadele eestlaste elu-olu käsitlelus peale vabadusvõitlust. Iga suurema aineühiku lõppu on paigutatud küsimused, mis peaksid soodustama aineühiku läbitöötamist ja ka omandamist õpilaste poolt.

Tartu, 1937.

J. Adamson.

S i s u.

I. Sissejuhatus	3—27
1. Kiviaeg. 2. Pronksiaeg.	
II. Vana Eesti iseseisvuse aeg	28—39
1. Eestlased rändavad Läänemeremaile. 2. Muistsete eestlaste juures 1000 a. tagasi.	
III. Eestlaste vabadusvõitlus	40—56
1. Esimesi kokkupuutumisi naabritega. 2. Sakslaste ilmumine. 3. Esimesi kokkupuutumisi eestlastega. 4. Lembitu. Madisepäeva (Paala) lahing. 5. Tartu langemine.	
IV. Piiskoppide- ja orduaeg	57—71
1. Vallutatud maade jagamine. Läänimehed. 2. Eestlaste elu uutes oludes. 3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343.—44. a. 4. Eestlaste elu muutub raskeks. Sunnismaisus. 5. Elu lossis. 6. Kuidas langes orduriik.	
V. Rootsi aeg Eestis	72—78
1. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla. 2. Talurahva elu Rootsis. 3. Uus kohtukorraldus meie maal. 4. Bengt Gottfried Forselius. 5. Orjused määratakse kindlaks.	
VI. Vene aeg	79—108
1. Suur Põhjasõda. 2. Eesti talupoeg kuulutatakse isiklikult priiks. 3. Eesti talupoja elu-olu teo-orjuse ajal. 4. Kuidas ostsid eestlased talud päriseks. 5. Rahvajuht J. V. Jannsen. 6. Raudteed, linnad, vabrikud.	
VII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine	109—129
1. Maailmasõda 1914—1918. Revolutsioon Venemaal. 2. Eesti vabadusvõitlus.	
Materjale kodukohastatud ajaloo käsitlemiseks	130—133

21411

- 10-27
- 10-28
- 10-29
- 10-30
- 10-31
- 11-1
- 11-2
- 11-3
- 11-4
- 11-5
- 11-6
- 11-7
- 11-8
- 11-9
- 11-10
- 11-11
- 11-12
- 11-13
- 11-14
- 11-15
- 11-16
- 11-17
- 11-18
- 11-19
- 11-20
- 11-21
- 11-22
- 11-23
- 11-24
- 11-25
- 11-26
- 11-27
- 11-28
- 11-29
- 11-30
- 12-1
- 12-2
- 12-3
- 12-4
- 12-5
- 12-6
- 12-7
- 12-8
- 12-9
- 12-10
- 12-11
- 12-12
- 12-13
- 12-14
- 12-15
- 12-16
- 12-17
- 12-18
- 12-19
- 12-20
- 12-21
- 12-22
- 12-23
- 12-24
- 12-25
- 12-26
- 12-27
- 12-28
- 12-29
- 12-30
- 12-31

TÜ RAAMATUKOGU

10300016030258

A

11047

160464

HIND 1 KR. 10 SENTI